

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

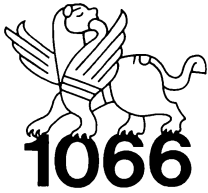

31. årgang nr.2 2001

September

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktør

Juliane Engelhardt
e-mail: juliane@hum.ku.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen
e-mail: pelle_larsen@hotmail.com

Redaktion

Benjamin Asmussen, Michael Bregnsbo, Juliane Engelhardt, Michael Gelting, Birgitte Holten, Kirsten Kvist, Pelle Larsen, Rasmus Mariager, Camilla Mordhorst, Mia Münster-Swendsen, Sniff Nexø, Christian Nicolaisen

Ekspedition

Sniff Andersen Nexø
Florsgade 7, 4. tv.
2200 København N
e-mail: s.nexoe@pubhealth.ku.dk

Priser

31. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

31. årgang nr. 2, september 2001

Søren Bak-Jensen

Mesmerismen mellem følelser og fornuft
– Brud og kontinuitet i en lægevidenskabelig debat 1780-1830 3

Henry Andreasen

Polsk historisk litteratur og Katynmassakren 12

Alex Wittendorff

Kulturhistorie, etisk erkendelse og kvantemekanik
– Kommentar til Palle O. Christiansens *Kulturhistorie som opposition* 25

Redaktionen

1066. Tidsskrift for historie fylder 30 år 31

Anmeldelser

Erling Bjøl: Hvordan fred?

(Kaj Vermer Nielsen) 32

Kim Esmarck & Brian Patrick McGuire: Europa bd. 1 samt
Håkan Arvidsson & Tove Elisabeth Kruse: Europa bd. 2 samt
Knud J.V. Jespersen: Stat & Nation. Den europæiske civilisation 1500-1900

(Peter Henningsen) 33

Jørgen Aabenhus: En kalkmalers bibelhistorie

(Axel Bolvig) 36

Rudi Thomsen: Byzans. Middelalderens Romerrige

(Ittai Gradel) 38

Jens Henrik Koudal: For Borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark ca. 1660-1800

(Michael Bregnsbo) 39

Pia Fromholt & Mimi Mehlsen: Drakenberg og mumien i

Århus Domkirke

(Trine Lassen) 42

Jens Rasmussen: J.P. Mynster Sjællands biskop 1834-1854.

Kampen for en rummelig kirke, forholdet til N.F.S. Grundtvig og grundloven

(Michael Bregnsbo) 43

Hans Chr. Bjerg (udg.): Fra neutralitet til besættelse. Vice-admiral H. Rechnitzers dagbog om flådens cirke 1939-40.

(Palle Roslyng Jensen) 45

Mia Münster-Swendsen

Homo Academicus (II): bagsiden

Forsideillustration

Mesmers "dyriske magnetisme" var et oplagt emne for det sene 1700-tals karikaturkunst. Her har en anonym fransk kunstner fabuleret over det kaos, der ville opstå, hvis den dyriske magnetisme blev sluppet løs i Paris' gader. Udsnit af illustration i C. E. Jensen, *Karikatur-Album, 1. Del, København, Chr. Flors Forlag, 1906, s. 241, fig. 214.*

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til almentkulturelle tidsskrifter.

Mesmerismen mellem følelser og fornuft

Brud og kontinuitet i en lægevidenskabelig debat 1780-1830

Fra slutningen af 1700-tallet og op gennem de første årtier af 1800-tallet foregik der i den europæiske lægevidenskab en løbende og til tider voldsom debat om den kontroversielle behandlingsform, der gik under navnet mesmerisme. Danske læger forkastede til at begynde med behandlingsformen som sværmeri. Men i starten af 1800-tallet ændrede lægerne holdning og gik i gang med at udforske mesmerismens potentiale. Denne holdningsændring var tæt forbundet med en ny måde at betragte forholdet mellem menneskets følelser og dets fornuft på. Men i hvilken grad havde romantikkens læger på dette punkt fjernet sig fra deres kolleger fra oplysningstiden?¹

Af Søren Bak-Jensen, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Afdeling for medicinhistorie, Københavns Universitet

Overgangen fra 1700-tallet til 1800-tallet er et markant skel i Danmarks historie. Ikke alene på grund af de økonomiske og politiske vanskeligheder, der i starten af det 19. århundrede afløste en lang periode med fred og velstand. På et mere overordnet plan omformulerede det tidlige 1800-tal den måde, verden blev forstået på, og i den proces ændrede synet på mennesket sig afgørende.

Forholdet mellem menneskets fornuft og dets følelser er blevet fremhævet som et centralt punkt i forandringen i menneskesynet på denne tid.² Hvor 1700-tallet havde støttet sig til fornuften som menneskets rette redskab til at forstå verden med, vendte romantikken i 1800-tallet blikket indad og søgte sandheden i det enkelte individs følelser og instinkter. Den subjektive inderlighed gjorde den objektive fornuft rangen stridig som den ypperste menneskelige bevidsthedstilstand. Denne udvikling fik afgørende betydning for lægevidenskabens modtagelse af mesmerismen.

Den mesmeriske behandlingsform

Mesmerismen tager sit navn fra den tyske læge Franz Anton Mesmer (1734-1815), som i 1775 lancerede en for lægevidenska-

ben ny og revolutionerende opdagelse. Mesmer mente at have opdaget, at der eksisterede en meget fin, æterisk væske, der var udbredt i hele universet og også gennemstrømmede mennesket. Han mente, at det var afgørende for den enkeltes sundhed, at dette fluidum var harmonisk fordelt i kroppen. Var det ikke det, eller havde en person for lidt af væsken, blev vedkommende syg. Imidlertid var det Mesmers opfattelse, at han selv og andre dertil egnede personer havde evnen til at opfange væsken og videre-sende den til syge personer. Han mente også, at han kunne omfordele væsken i andre menneskers kroppe og derved helbrede de sygdomme, som en ubalance i væsken havde medført. Da fluidumet befandt sig i nervesystemet, drejede det sig primært om nervesygdomme.

Mesmer kaldte sin opdagelse for *dyrisk magnetisme*, fordi den efter hans mening mindede om mineralsk magnetisme, der på dette tidspunkt også blev forstået som en væske. Mesmers væske var dog i modsætning til den mineralske magnetisme koncentreret i dyriske legemer. Dyrisk magnetisme blev også hans egen betegnelse for behandlingsformen, ligesom han kaldte sig selv for *magnetisør*.³

Behandlingerne bestod i, at magnetisøren enten med sine hænder eller med jernstave foretog tryk og strygninger, kaldet *manipulationer*, på patientens krop for at overføre og fordele den dyriske magnetisme. Patienterne blev enten behandlet individuelt, mens de sad på en stol, eller de blev samlet omkring store kar fyldt med glassplinter, jernspåner, sand og vand. Mesmer mente, den dyriske magnetisme blev koncentreret i karrene, og patienterne modtog så udstrømningen derfra. Hvis behandlingen var effektiv, indtrådte der hvad Mesmer kaldte en *krise*. Patienten fik voldsomme krampeanfald, lammelser eller besvimede. Krisen var ifølge Mesmer det ydre udtryk for den vellykkede overførsel og omfordeling af væsken i patientens krop og dermed et skridt på vej til helbredelse.

Mesmer opnåede sin største succes i Paris i tiden fra 1778 til 1784, og især de højere sociale lag tog behandlingsformen til sig. I det hele taget var Frankrig centrum for den første store bølge af interesse for mesmerismen, og der dannede sig hurtigt forskellige skoler rundt om i landet. Den mest betydningsfulde voksede frem omkring Armand Marie Jacques de Charstent, Marquis de Puységur (1751-1825), i Buzancy nordøst for Paris. Puységur foretog flere ændringer i behandlingsformen. Først og fremmest søgte han en anden virkning. I modsætning til Mesmers voldsomme kramper prøvede Puységur at bringe patienten i en søvnliggende form for trance. I denne *magnetiske søvn* mente han nemlig, at patienten havde nogle meget usædvanlige evner. Ikke alene var det muligt for magnetisøren at kommunikere med den tilsyneladende sovende person. *Somnambulerne*, som Puységur kaldte disse søvnnvagne patienter, syntes tilmed at have evnen til at fortælle meget detaljeret om den sygdom, der plagede dem. I visse tilfælde kunne de se deres egne indvolde og dermed fortælle magnetisøren om deres lidelse. Der var også eksempler på patienter, der med held anviste de gavnligste lægemidler til deres helbredelse. Derved blev det muligt at foretage

en langt mere målrettet og individuel behandling, end man ellers kunne. Mesmerismen udviklede sig derved til en samtale mellem magnetisøren og den sovende patient, og behandlingerne kunne vare flere måneder.⁴

Mesmers popularitet bredte sig dog ikke til hans kolleger indenfor lægekorpsset. Generelt var lægerne fra starten overbeviste om, at den dyriske magnetisme, hvis den overhovedet eksisterede, ingen værdi havde for lægevidenskaben. Konflikten mellem lægerne og magnetisørerne var hård. Franske læger, der støttede Mesmers ideer, blev i flere tilfælde ekskluderet af de lægefaglige selskaber.⁵

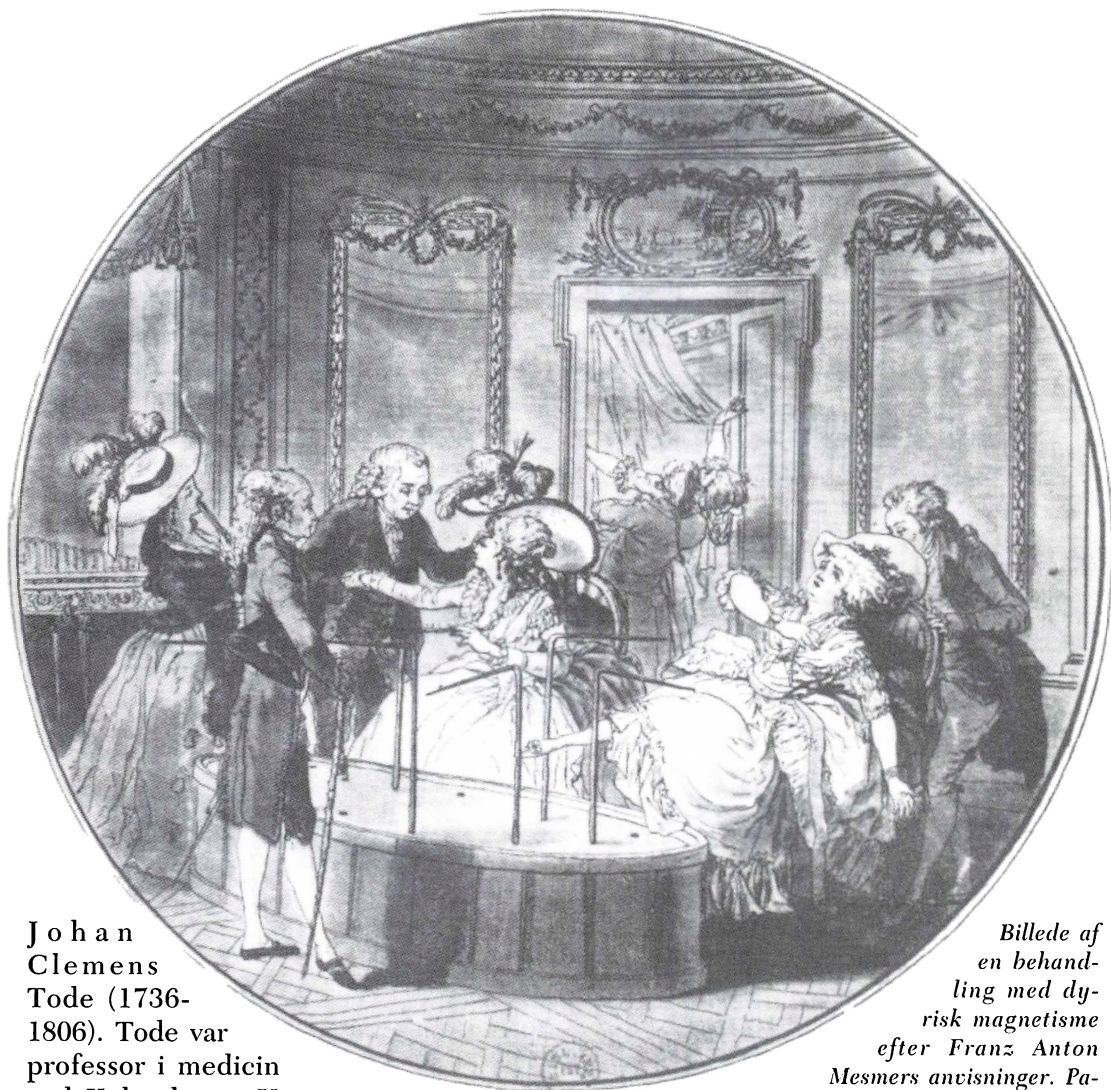
Den foreløbige afslutning på striden var to videnskabelige kommissioner, der i 1784 blev nedsat i Paris for at undersøge mesmerismen. De forkastede Mesmers behandlingsform som grundet på en helt fejlagtig teori. Udover at tilføje mesmerismens tilhængere et alvorligt nederlag formulerede kommissionerne også derved de videnskabelige argumenter mod mesmerismen, der kom til at præge europæisk lægevidenskab i to årtier derefter.⁶

Imidlertid havde mesmerismen i midten af 1780'erne fået tilhængere i Tyskland, og der blev Puységurs retning den dominerende.⁷ Det var i Tyskland, mesmerismen fik sit centrum i resten af den periode, jeg kigger på her, og herfra bredte den sig til Danmark. For Danmarks vedkommende blev mesmerismen således synonym med den Puységur'ske variant. Det var den, danske læger forholdt sig til i perioden frem til 1830.

Fornuftens følelseladede afvisning 1780-1810

Den megen omtale, Mesmer fik i Frankrig, nåede til Danmark allerede i slutningen af 1770'erne.⁸ Danske lægers tidlige reaktion lignede i høj grad den, der var fremherskende blandt læger i Frankrig og Tyskland, nemlig afvisning.

I Danmark var den ordførende læge i kritikken af mesmerismen kirurg og dr. med.

Johann Clemens Tode (1736-1806). Tode var professor i medicin ved Københavns Universitet og gennem en stor litterær produktion også en vigtig skikkelse i det danske åndsliv i det 18. århundredes sidste fjerdedel. Udover skønlitterære værker stod han bag stort set alle danske sundhedsvidenskabelige tidsskrifter i den periode.

Todes holdning til den dyriske magnetisme lå tæt op ad konklusionerne fra kommissionerne i Paris. Han gav sin mest udførlige kritik af den i en artikel i "Hygæa og Muserne" i 1788. Det var her tydeligt, at Tode kendte mesmerismen i den Puységur'ske variant. Han oplyste således, at behandlingen foregik ved, at magnetisøren satte patienten på en stol, og derefter strøg sine hænder op og ned ad

Billede af en behandling med dyrisk magnetisme efter Franz Anton Mesmers anvisninger. Patienterne blev placeret omkring det store kar i midten af rummet og modtog den dyrisk magnetiske væske gennem rør, der stak ud af karret. I Mesmers udformning af behandlingerne var virkningerne ofte meget voldsomme. Patienterne fik voldsomme kramper og kom, som det også kan ses på billedet, i stærk affekt. I baggrunden af billedet kan man se en patient, der bliver båret ind i den tilstødende Salle de Crise, hvor anfaldet kan fortage sig. Billedet er taget fra Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. & London 1968, p. 9.

brystet og underlivet på den oftest kvindelige patient. Derved kom patienten i en trance, hvor hun kunne samtale med magnetisøren om sin sygdom, beskrive sine ind-

volde og anvise den rette behandling. Tode fortalte ironisk om den lindrende, styrkende og lægende virkning, manipulationerne havde, og om den spådomsånd, der kom over patienten. I det hele taget var artiklen skrevet til advarsel mod en behandlingsform, Tode opfattede som sværmeri. Han så det som sin opgave at afrive "den Maske af Lægedom og Menneskekierlighed", magnetisørerne iførte sig. Mesmerismen kunne efter Todes mening ikke tilbyde lægevidenskaben noget godt.

Ved siden af Todes negative *vurdering* af mesmerismens muligheder som behandlingsform er det dog også interessant at se på, hvordan hans *forståelse* var af det, der skete under behandlingen. For selv om han ironiserede, var Tode ikke i tvivl om, at manipulationerne havde en effekt på patienten. Og deres virkning var for ham at se tæt knyttet til menneskets følelser:

"Denne Strygen, Følen, Kildren, paa de Dele, hvor slig Berøring er saa usædvanlig og Nerverne derfor saa følende, denne Manipulation ikke med livløse Redskaber, men med en levende, fysisk og moralsk levende Mandspersons Fingre, i saadan en Situation, hvad Virkninger maae den ikke gjøre paa en Person af det saa skrøbelige Kiøn, paa en Person hvis Følelser og Bevægelser formedelst Svagelighed saa let gaae for vidt, hvis Indbildningskraft ved Forventelsen er spændt, hvis Temperament ved de udvortes Sandser er ophidset, hvis Fornuft er tagen fangen under Troens Aag..."⁹

Tode mente altså, at behandlingen uvægerligt opildnede følelserne og trængte fornuften i baggrunden. Faktisk mente Tode, at den erotiske ophidselse var hele essensen i behandlingen: "Hvad er det hele andet end en Forsmag paa Vellyst, en Indledning til Vellyst, og en Raffinement af Vellyst?"¹⁰ Det var det, der var manipulationernes grundlæggende effekt, og dermed det, der var årsag til de øvrige virkninger på patienten. Tode forstod mesmerismens virkning som forårsaget af, at patientens emotionelle, erotiske side blev stimuleret på bekostning af den rationelle side.

Men behandlingens virkninger var altså ifølge Tode uden værdi for lægen. Og den negative *vurdering* er affødt af det overordnede menneskesyn, Tode satte sin *forståelse* af virkningerne op mod. På Todes tid blev den følelsesmæssige side af mennesket, og i det hele taget tanker og handlinger, der ikke var styret af fornuften, opfattet som enten sygdomsfremkaldende eller som symptomer på sygdom. I 1797 skrev Tode om hypokondri og den dermed beslægtede hysteri, at disse sygdomme både blev fremkaldt af indbildte og ufornuftige forestillinger og forårsagede ukontrollerede følelser.¹¹ Ligeledes skrev dr. med. og distriktslæge i København Rasmus Frankenau (1767-1814) i en bog om forudanelser og varsler, at personer med et sygdomssvækket nervesystem og utæmmede følelser var mest udsat for disse vrangforestillinger. Følgelig var der heller ikke nogen sandhed i forudsigelserne, som snarere måtte betragtes som symptomer på sygdom.¹²

Dette bliver helt tydeligt i en advarsel, Frankenau i 1806 skrev til mesmerismens tilhængere.¹³ Han fortæller her historien om en 39-årig kvinde "af sangvinsk-cholerisk Temperament", der mod sin velmenende læges råd lod sig behandle af en magnetisør. Kvinden havde i flere år været alvorlig syg, og lægen havde indset, at der ikke var andet håb for behandlingen end lindring. Magnetisøren lovede hende derimod fuld helbredelse, og begyndte en kur, i hvilken patienten kun skulle have de lægemidler, hun selv foreskrev sig i den magnetiske søvn. I de første dage syntes patienten at bedres, men "vores tænkende Læge", som Frankenau kalder ham, var bekymret over den stærke affekt, hun kom i under behandlingerne. Og ganske rigtigt fik patienten snart et voldsomt tilbagefald, som lægen kun kunne beskrive som, at "den Syge blev hendes Fornuft aldeles berøvet". Kvinden befandt sig herefter i en tilstand af sindssyge og raseri, der fik magnetisøren til at flygte. Patientten, der svævede mellem liv og død, var dermed igen overladt til lægen. Han indledte en langvarig behandling, der lykkedes

Puységurs udformning af den dyriske magnetisme havde mange lighedspunkter med Mesmers. Han fastholdt en meget materiel og mekanisk forståelse af den dyrisk magnetiske væske og overførslen af den. Men i modsætning til Mesmer var Puységurs behandlinger præget af et ønske om naturlighed og inderlighed. Det fremgår klart af billedet fra Puységurs besiddelser i Buzancy nordøst for Paris. Patienterne blev her samlet om et stort egetræ og modtog væsken gennem reb, der hang fra træets grene. Puységur ønskede at bringe patienterne i en form for søvnvågen trance, hvor de syntes at søge ind i sig selv, og hvor deres personlighed forvædledes. Billedet er taget fra: Henri F. Ellenberger, The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry, BasicBooks 1970.

i så høj en grad, “at Damens Fornuft der var kjørt paa Porten ved magnetiske Schamaner og blodsugende Qvaksalvere, atter vendte tilbage paa Tilraab af fornuftig Videnskab”.

De danske læger, der på dette tidspunkt argumenterede kraftigt mod mesmerismen, forstod den således som noget, der påvirkede forholdet mellem fornuft og følelse i retning af, at følelserne fik overtaget. Og da lægerne betragtede følelser som sygelige og helt uden den sandhedsværdi, de tillagde fornuften, måtte denne *forståelse* lede til en meget negativ *vurdering* af mesmerismens terapeutiske muligheder.

Fornuftig accept af følelser 1810-30

Den negative *vurdering* varede dog ikke ved. Allerede fra omkring 1810 kan man se en ændring. I 1816 skrev kirurg og over-

medicus ved Almindelig Hospital Johan Christian Wilhelm Wendt (1778-1838) i en artikelserie om dyrisk magnetisme, “denne vigtige Lægemaade”, om “de Nutidens Mænd, som indsigtfulde og fordomsfrie stræbe at anvende Lægemaaden til den lidende Menneskeheds Tarv”.¹⁴ Det var nye toner, og de blev fulgt op i en række udgivelser om mesmerismen i det følgende par år.¹⁵

Fra 1817 og fremefter er det muligt at få et håndgribeligt indtryk af, at lægerne nu var villige til at bruge mesmerismen i behandlingen af patienter. Frederik 6. besluttede d. 14. januar 1817, at kun autoriserede læger fremover havde lov til at ordinere brugen af mesmerisme. Samtidig blev de læger, der gjorde det, pålagt at indsende beretning om det og om kurens udfald til Det Kongelige Sundhedskollegium.¹⁶ I pe-

rioden 1817-30 indkom der godt halvtreds beretninger, med langt hovedparten i perioden 1817-21. Indberetningerne tegner et billede af en kortvarig men intens interesse for den dyriske magnetisme blandt danske læger. Og det på trods af, at de virkninger, behandlingerne fremkaldte, tilsyneladende ikke var blevet mindre besynderlige.

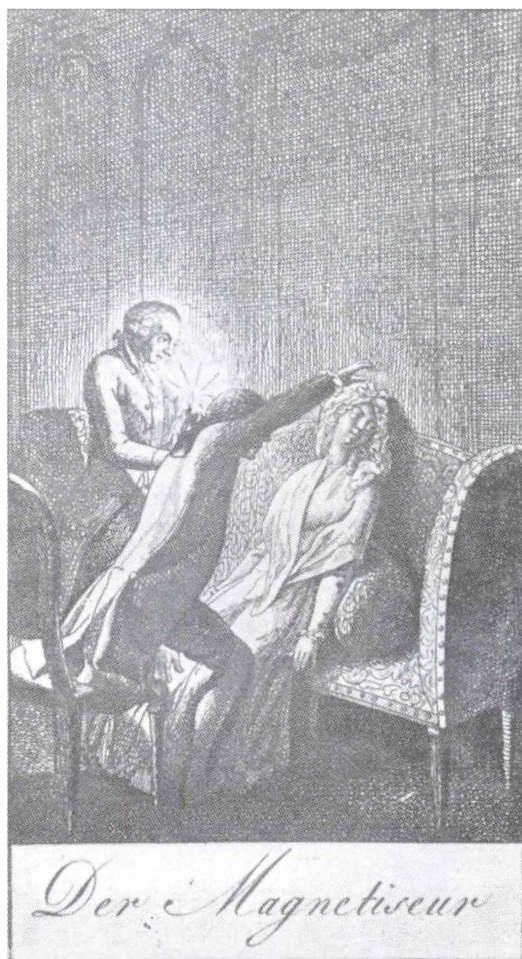
Kirurg Hans Benjamin Gram (1787-1840) indberettede for eksempel om den magnetiske behandling af en ung kvinde, der var stærkt svækket af kramper. Gram mente, at døden var nært forestående. Under den magnetiske søvn bad pigen om at blive åreladt, hvilket Gram ellers mente måtte være det sidste, hun havde brug for. Imidlertid fulgte han hendes anvisninger til en sådan grad, at pigen blev åreladt over 100 gange i løbet af den femten måneder lange behandling. Pigen blev ifølge Gram fuldstændig helbredt.¹⁷ Regimentskirurg Peder Henrik Hiorth (1781-1853) berettede om en somnambule, der to ud af tre gange kunne angive det rette klokkeslæt, når han holdt et ur op for hendes hjertekule. Patienten oplevede en væsentlig bedring af de hovedpiner og krampeslag, hun led af.¹⁸ Og i en behandling, der blev overværet af Adam Oehlenschläger og hofmedicus og dr. med. Johan Henrik Schønheyder (1744-1831), kunne patienten pludselig forstå tysk, hvad hun ellers aldrig havde kunnet. Pigen, der led af epilepsi, gav mange anvisninger til sin behandling og var ved kurens afslutning fuldstændig helbredt.¹⁹

Lægernes *vurdering* af mesmerismen havde nu tydeligvis ændret sig grundlæggende. Men gjaldt det også deres *forståelse* af den? Den mest udbredte bog om dyrisk magnetisme var på dette tidspunkt "Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel" fra 1811, skrevet af Carl Alexander Ferdinand Kluge (1782-1844), professor i kirurgi og fødselsvidenskab ved universitetet i Berlin. Kluge forklarede mesmerismen ud fra en opfattelse af mennesket som opdelt i to grundlæggende forskellige dele, en vegetativ og en animalsk del. Han knyttede evnen

til at tænke rationelt til den animalske side af mennesket. Den vegetative så han derimod som sæde for lidenskaberne og følelserne. Kluge mente, at mennesket i vågen tilstand var styret af den animalske side, mens den vegetative tog over i søvnen. Kort sagt havde fornuften overtaget i det vågne menneske, mens følelserne herskede i det sovende. Dette er interessant i lyset af, at Kluge forstod patientens overgang til den magnetiske søvn som en fuldstændig overgang til den vegetative side. Fornuften blev i hans øjne skubbet i baggrunden gennem den mesmeriske behandling.²⁰

Den mest fremtrædende fortalere for mesmerismen i Danmark var den tyskfødte mediciner og livlæge for Dronning Marie Sophie, Joachim Dietrich Brandis (1762-1845). Brandis udgav i 1818 en bog, hvori han fortalte om både sine erfaringer med og sin teori om behandlingsformen. Også han byggede på en opdeling af mennesket i en vegetativ og en animalsk del med de karakteristika, Kluge tillagde dem.²¹ I den magnetiske søvn mente Brandis, at "spontantiteten" i mennesket kunne tale frit uden at blive styret af fornuften. Samtalen mellem magnetisør og somnambule blev derved for ham til en samtale mellem to meget forskellige sider af mennesket: "Han [magnetisøren] er faderen, der stiller spørgsmål til det til abstraktion og kombination endnu ikke tilvænnede barn, og fra dette, hvis han spørger rigtigt, ofte får stærkere og mere passende svar end fra en allerede øvet forstand".²²

Den fremherskende forståelse af mesmerismen i tiden efter 1810 var således, at behandlingen bragte patienten i en tilstand, hvor den følelsesmæssige side var dominerende på bekostning af fornuften. Dette stemte i høj grad overens med, hvad Tode og Frankenau havde fremført blot et par årtier tidligere. *Forståelsen* af hvad der skete i somnambulen var isoleret set uforandret. Men derfor er det blot endnu mere slående, at *vurderingen* af, hvad denne behandlingsform kunne bruges til, havde ændret sig så radikalt.

D. Chodowiecki: *Der Magnetiseur*. 1790. Fra slutningen af 1780'erne blev Tyskland centrum for udforskningen af den dyriske magnetisme. Behandlingerne ændrede sig her i en mere mystisk retning, hvor den åndelige kontakt mellem magnetisør og patient blev set som afgørende for behandlingen. Samtidig forsvandt massebehandlingerne ud til fordel for de individuelle. Danske magnetisørers behandlinger har sandsynligvis mindet meget om den, der her er afbilledet. Billedet er taget fra: W. Artelt, *Der Mesmerismus in Berlin, Akademie der Wissenschaften und der Litteratur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*, 1965, nr. 6, s. 475.

Som man kan se af citatet fra Brandis, ser han ikke den følelsesmæssige, "barnlige" side af mennesket som noget dårligt. Både Brandis og Kluge ser snarere de instinktive og naturlige udsagn, somnambulerne kom med, som indeholdende en sandhed, der

ikke var tilgængelig ad fornuftens vej. Derfor er somnambulen hos dem heller ikke en syg person, sådan som det var tilfældet hos Tode og Frankenau. Det følelsesdominerede menneske er ikke ynkværdigt. Tværtimod skriver Kluge, at ved overgangen fra vågen til somnambul tilstand, fra animalsk til vegetativt liv, fra fornuftens til følelsernes domæne, "står mennesket ved grænsen mellem to meget forskellige verdener, ved den dunkle port til overgangen til en højere, bedre væren".²³

Set på baggrund af denne opfattelse af menneskets følelser som en troværdig kilde til viden måtte *forståelsen* af mesmerismens virkninger føre til en positiv *revurdering* af mesmerismens terapeutiske potentialer. Som vist ovenfor var flere danske læger villige til at tro på og rette sig efter deres søvnvågne patienters anvisninger, også selv om disse var i modstrid med gældende lægevidenskab. Og de var i en sådan grad sikre på, at de ville finde forståelse for deres handlinger blandt deres kolleger, at de ikke tøvede med at indberette om dem til Sundhedskollegiet. Der må have været væsentlig imødekommenhed blandt danske læger overfor at lytte til somnambulernes udsagn. Ikke på den måde at somnambulen kunne erstatte lægen. Men ud fra en opfattelse af, at samarbejde mellem de to sider af mennesket, fornuften og følelserne, repræsenteret i henholdsvis lægen og patienten, gav det mest komplette grundlag at foretage sygdomsbehandling på.

Brud og kontinuitet

Det er således tydeligt, at danske læger før 1810 ikke mente det samme om mesmerismen, som deres kolleger efter 1810 gjorde. Men hvordan skal man karakterisere de forandringer, der skete? Det spørgsmål jeg har forsøgt analytisk at udskille, lægernes *forståelse* og deres *vurdering* af mesmerismen, ikke udvikler sig på samme måde.

Lægerne på hver side af 1810 kunne ikke være mere uenige i deres *vurdering* af de

behandlingsmæssige muligheder, der lå i mesmerismen. I centrum af konflikten stod spørgsmålet om, hvorvidt menneskets følelser var noget, man kunne fæstne lid til, og om somnambulens udsagn dermed kunne være en hjælp i behandlingen af sygdomme.

Den nye tiltro til menneskets følelser og dermed positive vurdering af mesmerismens muligheder efter 1810 var uden tvivl en følge af den interesse for den tyske *Naturphilosophie*, der i starten af 1800-tallet bredte sig i den danske lægevidenskab. Denne filosofiske retning opfattede verden og alle dens forskellige fænomener som udsprunget af en oprindelig samhörighed. Naturen var gennemstrømmet og bundet sammen af usynlige kræfter, som enhver viden om naturen derfor måtte tage sin begyndelse i. I forsøget på at afdække disse fundamentale principper, der bandt verden sammen, blev følelser, anelser og instinkter en vigtig kilde til viden. Man mente, at disse ikke-sanselige indtryk og indskydelser kom fra et niveau, hvor mennesket stod i kontakt med den underliggende enhed. Denne side af mennesket måtte derfor ses som et vigtigt redskab til at skaffe sand og fuldstændig viden om verden og menneskets plads i den.²¹

I modsætning hertil kan man se en sammenhæng mellem Todes og Frankenaus tidligere negative vurdering af mesmerismen og rationalismens forestilling om, at mennesket kun kunne lære sandheden om naturen ved brug af den rene fornuft. Følelser og indbildning var for dem falske billeder, der kun havde en fordrejet forbindelse til den verden, de ønskede at studere.

Udviklingen i vurderingen af mesmerismen kan således ses som en konkretisering af et markant brud i overgangen fra 1700-tallets rationalisme til det tidlige 1800-tals romantik. Den ændrede vurdering efter 1810 afspejler en ny måde at forstå mennesket på, som forkaster centrale elementer af oplysningstidens menneskesyn.

Samtidig er det imidlertid også klart, at hele historien om lægernes modtagelse af

mesmerismen ikke er fortalt ved at fremhæve dette brud. Ved siden af vurderingen er det tydeligt, at udviklingen i *forståelsen* af hvordan mesmerismen virkede er præget af kontinuitet. Det sene 1700-tals lægers forståelse af mesmerismen som en måde at trække den følelsesmæssige side af mennesket frem på bekostning af den fornuftige levede uændret videre hos det tidlige 1800-tals medicinere og kirurger. Forestillingen om, at somnambulen var en person, der havde forladt fornuftens område, var i romantikken lige så central for lægernes forståelse af mesmerismen som den var det i den sene oplysningstid. Den kontinuitet afspejler på et mere overordnet plan, at romantikkens læger ikke ændrede på det element i det tidligere menneskesyn, der opdelte mennesket i to grundlæggende forskellige domæner: det fornuftige og det følsomme.

De danske lægers møde med mesmerismen i perioden 1780 til 1830 kan altså karakteriseres ved både brud og kontinuitet, afhængig af hvorvidt man fokuserer på lægernes *forståelse* eller deres *vurdering*. Det er efter min mening ikke til at afgøre, hvorvidt det ene perspektiv er mere fundamentalt og afgørende end det andet. Måske gør noget lignende sig gældende på et mere generelt plan. Historien om lægernes modtagelse af mesmerismen er så nært forbundet med den overordnede diskussion om, hvad et menneske er, at det er nærliggende at tro, at blandingen af brud og kontinuitet også kendetegner den generelle udvikling i forholdet mellem fornuft og følelse i overgangen fra 1700-tallet til 1800-tallet: selv om mennesket i romantikken var blevet et andet, stod det i nært slægtskab med det rationalistiske menneske, som det ofte bliver set som et afgørende skridt væk fra. Også på dette plan mener jeg det er svært at afgøre hvorvidt kontinuiteten er vigtigere end bruddet. Historien, både om lægernes modtagelse af mesmerismen og om hvad der skete med synet på mennesket i overgangen til romantikken, bliver dermed tvetydig. Noget nyt var tydeligvis begyndt, men

det levede tæt forbundet med ældre forestillinger.

Søren Bak Jensen

¹ Jeg vil gerne i forbindelse med denne artikel sige tak til professor, dr. phil. Ole Feldbæk, docent, dr. phil. Uffe Hansen, cand. mag. Sune Christian Pedersen og cand. mag. Mads Bertelsen.

² Se f. eks.: Boll-Johansen, Hans: Indledning, in Boll-Johansen, Hans; Lundgreen-Nielsen, Flemming: *Kaos og kosmos. Studier i europæisk romantik*. København: Museum Tusulanum, 1989, pp. 9-14.

³ Pattie, Frank A.: *Mesmer and Animal Magnetism. A Chapter in the History of Medicine*. Hamilton, N.Y.: Edmonston, 1994. Ellenberger, Henri F.: *The Discovery of the Unconscious. The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. London: Allen Lane, 1970, pp. 57-70.

⁴ Barrucand, Dominique: *Histoire de l'hypnose en France*. Paris: Presses Universitaires de France, 1967, pp. 23-29.

⁵ Sundhedsblade, 1786, p. 89. For en generel kulturhistorisk gennemgang af Mesmers tid i Paris se: Darnton, Robert: *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968. For en gennemgang af de videnskabelige uoverensstemmelser mellem Mesmer og lægerne i Paris se: Ego, Anneliese: "Animalischer Magnetismus" oder "Aufklärung". *Eine mentalitätsgeschichtliche Studie zum Konflikt um ein Heilkonzept im 18. Jahrhundert*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 1991, pp. 132-45. Se også: Azouvi, François: Sens et fonction épistémologiques de la critique du magnétisme animal par les Académies, *Revue d'histoire des sciences*, 1976, 29(2), pp. 123-142.

⁶ Azouvi, op.cit. Johannisson, Karin: *Magnetisørernas tid. Den animale magnetism i Sverige*. Uppsala: Lychnos, 1974, p. 21.

⁷ Ego, op.cit., p. 159.

⁸ Sundhedstidende, 1779, 1, p. 162. Sundhedstidende, 1780, 2, p. 107. Sundhedstidende, 1781, 3, p. 104. Nye Sundhedstidende, 1783, 2, pp. 350-51.

⁹ Tode, Johan Clemens: Om den animalske Magnetismus, *Hygæa og Muserne*, 1788, 1(19), pp. 289-93.

¹⁰ Tode, op. cit. (1788).

¹¹ Tode, Johan Clemens: *En kort Afhandling om Hypochondrie, til populair Nytte*. København,

1797.

¹² Frankenau, Rasmus: *Tildragelser under Ahnelser, Drømme, Syner og Nattevandring, til Overveelse for Lærde og Ulærde*. København, 1804.

¹³ Frankenau, Rasmus: Advarselstildragelse, for Magnetismens Tilhængere, *Sundheds og Moerskabs Tidende*, 1806, 3, pp. 291-301.

¹⁴ Wendt, Johan Christian Wilhelm: Om den dyriske Magnetisme, *Dagsposten*, 1816, nr. 233, 235 og 237-40.

¹⁵ Se f. eks.: Weber, Joseph; Wienholt, Arnold.: *Den menneskelige magnetisme i nogle af de mest vidunderlige kendsgerninger. En højst underholdende og lærerig nytårsgave for året 1817 til enhver, som deltager i nutidens overordenligste særsyn*. København, 1817. Weber, Joseph: *Den dyriske Magnetismus, eller det menneskelige Livs Hemmelighed, oplyst ved dynamisk-psykiske Kræfter*. København, 1817. Wallich, Immanuel: *Nogle af magnetismens virkninger i København, fremstillede efter en dansk magnetisørs på stedet førte dagbog*. København, 1817.

¹⁶ Algreen-Ussing, T.: *Kongelige Reskripter og Resolutioner for Aaret 1817*. VII. Deel, 6. Bind, 2. Hefte. København: Gyldendal, 1827 pp. 17-18. Se også: Bonderup, Gerda: De "kloge" folk og det danske samfund. Kvaksalverforordningen af 5/9-1794 og de første 30 år derefter, *Historisk Tidsskrift*, 1997, 97(2), pp. 275-303, p. 299.

¹⁷ Rigsarkivet (RA.), Det Kgl. Sundhedskollegiums arkiv (SK.), Dekanatsprotokollen Nr. (nr.) 2-1819. Selve indberetningerne findes i pakkerne med "Indkomne Sager" under deres Dekanatsprotokolnummer.

¹⁸ RA. SK. nr. 236-1817.

¹⁹ Bardenfleth, Carl: *En otteaarig Epilepsie helbredet alene ved animalsk-magnetisk Behandling*. Odense, 1821. Den udgivne beretning kom også til at gøre det ud for indberetning til Sundhedskollegiet, RA. SK. nr. 246-1821.

²⁰ Kluge, Carl Alexander Ferdinand: *Versuch einer Darstellung des animalischen Magnetismus als Heilmittel*. Berlin, 1811, pp. 269ff.

²¹ Brandis, Joachim Dietrich: *Ueber psychische Heilmittel und Magnetismus*. København, 1818, pp. 2ff.

²² Brandis, op. cit., pp. 105-106. Min oversættelse.

²³ Kluge, op. cit., p.109. Min oversættelse.

²⁴ Jensen, Johan Fjord; Møller, Morten; Nielsen, Toni; Stigel, Jørgen: *Dansk litteraturhistorie. Bd. 4. Patriotismens tid 1746-1807*. København: Gyldendal, 1990, pp. 607-638.

Polisk historisk litteratur og Katynmassakren

Katynmassakren er betegnelsen for det sovjetiske mord i 1940 på 15.000 polske officerer. Da det nazistiske Tyskland i 1943 offentliggjorde fundet af ligene af mere end 4.000 fanger i Katyn, beskyldte det Sovjetunionen for forbrydelsen, hvilket sidstnævnte benægtede. Først hen mod den kolde krigs afslutning tog Sovjetunionen ansvaret. Her følger et rids over diskussionen inden for den polske historieskrivning.¹

Af Henry Andreasen, cand.mag.

Den 17. september 1939 angreb Sovjetunionen Polen. Ca. 240.000 polske soldater og officerer blev taget til fange af de sovjetiske styrker. De blev fængslet, frigivet kort tid efter, deporteret til Sibirien eller indsat i det sovjetiske GULAG-lejrsystem. I november 1939 oprettede de sovjetiske sikkerhedsstyrker (NKVD) et specielt lejrsystem i den vestlige del af Sovjetunionen, hvor man placerede ca. 15.000 polske krigsfanger.

Katynmassakren 1940

”Katynmassakren” står for masse mordet på disse ca. 15.000 krigsfanger, de fleste officerer fra den polske hær, der var samlet i lejrene Koselsk, Ostasjkov og Starobelsk i Sovjetunionen.² Krigsforbrydelsen blev gennemført af NKVD i foråret 1940. Den endelige beslutning faldt den 5. marts 1940. Ordren blev underskrevet af J. Stalin (1879-1953), V. Molotov (1890-1986) og andre ledende regerings- og partimedlemmer. Krigsfangerne, der blev henrettet i aller dybeste hemmelighed, blev karakteriseret som Sovjetmagtens fjender og dømt til døden med et pennestrøg uden selv at få det at vide, uden en retslig proces.³ Fangerne fra Koselsk blev kørt til Smolensk og Katyn, hvor de blev aflivet med nakkeskud, mens deres kolleger fra Ostasjkov og Starobelsk blev henrettet henholdsvis i Tver (begravet i Mednoje) og Kharkov (begravet i Piatikhatki) i april og maj 1940.⁴

Under Den røde Hærs sejrjære fremmarch i foråret 1943 offentliggjorde Tyskland fundet af ca. 10.000 døde polske krigsfanger ved Katyn. Nazi-tyskland og det kommunistiske Sovjetunionen beskyldte hinanden for krigsforbrydelsen. Først i 1990 kom den første sovjetiske indrømmelse for ugeringen. Dermed var over 50 års fortællelse, benægtelse og løgn brudt. Under den kommunistiske periode i Polen (1944/45-89) var ordet ”Katyn” et tabu i det officielle Polen. Denne artikel vil kort give et overblik over den polske historiske litteratur om Katynmassakren,⁵ der repræsenterer de dominerende polske retninger fra 2. Verdenskrig til og med 1989.⁶

Hvorfor Katynmassakren?

I mange år var forskningen koncentreret om de forsvundne polske krigsfanger. I dag ved vi, at de henrettede ved Katynmassakren var en del af ca. 26.000 tilfangetagende som L. Beria (1899-1953), ansvarlig for den sovjetiske stats indre sikkerhed, anbefalede at man lod henrette. De ca. 15.000 polske krigsfanger skulle henrettes sammen med yderligere ca. 10.000 civile fanger fra de områder, der i mellemkrigstiden var polsk, men som efter Sovjetunionens angreb i 1939 blev inkorporeret i Sovjetunionen. Således er der formodentlig tale om et sovjetisk forsøg på afpolonisering for at undgå fremtidig polsk modstand. Det er stadig uvist, hvorfor de sovjetiske myndigheder lod

over 400 polske krigsfanger overleve opholdet i én af de tre dødslejre. Sandsynligvis håbede de sovjetiske myndigheder, efter afhøringerne af hver enkelt fange og efterfølgende selektering, at de i fremtiden ville blive loyale overfor Sovjetunionen.⁷

Diplomatiske forbindelser afbrydes

Den 13. april 1943 offentliggjorde tyskerne fundet af døde polske krigsfanger i Katynskoven og hævdede, at NKVD stod bag Katynmassakren på 10-12.000 polske krigsfanger.⁸ Tyskerne organiserede besøg med polske journalister og allierede krigsfanger ved massegravene. Gennem artikler i den tyskkontrollerede presse i det erobrede Polen og rapporter til regeringerne i USA og Storbritannien bekræftede observatørerne fundet af de henrettede polske krigsfanger.⁹ Tyskerne tillod også Polsk røde Kors¹⁰ og et hold af retsmedicinere fra de tyskbesatte lande samt en neutral fra Schweiz at undersøge ligene.¹¹

Den polske Eksilregering i London blev informeret gennem sine meddelere ved Polsk røde Kors og sendte kort tid efter en anmodning til International røde Kors om en undersøgelse. Uafhængig af den polske henvendelse rettede Tyskland også en henvendelse til Røde Kors og bad ligeledes om en undersøgelse. Stalin beskyldte Den polske Eksilregering for at samarbejde med Hitler, og kort tid efter afbrød Sovjetunionen de diplomatiske relationer med Den polske Eksilregering i slutningen af april 1943.¹² Afbrydelsen af de diplomatiske relationer kom på et for Sovjetunionen gunstigt tidspunkt. Stalin fratog ikke alene Den polske Eksilregering muligheden for officiel videre efterforskning i Katynsagen, men satte den også ud på et sidespor i de senere forhandlinger om Polens fremtidige regering og de komplicerede grænsedragningsforhandlinger. De polske kommunisters dominerende position i efterkrigstiden blev dermed gjort afhængig af Stalin, hans efterfølgere, deres magtbegær samt beslutningen om at hemmeligholde dokumenterne om Katynmassakren.¹³

Begrænset kildemateriale

2. Verdenskrig og relationerne til Sovjetunionen hører til to af de mest følsomme emner i nyere polsk historieskrivning. Især relationerne med Sovjetunionen blev under kommunismen fordrejet, fordi Sovjetunionens rolle og de polske kommunisters andel i befrielsen af Polen blev glorificeret. Derfor blev kontroversielle oplysninger om for eksempel eksistensen af den hemmelige tillægsprotokol til Ribbentrop-Molotopagten (23.08.1939), Den røde Armés invasion af Polens østlige områder (17.09.1939) med efterfølgende fængslinger, nedskydninger og deportationer af titusinder af polakker til Sibirien samt ikke mindst Katynmassakren ikke nævnt i de officielle historiebøger indtil slutningen af 1980'erne.

Det bør nævnes, at der i kommunistpartiet (PPR 1942-48 og PZPR 1948-90) var folk, der troede på, at Katynmassakren var en nazistisk krigsforbrydelse.¹⁴ I den kommunistiske undergrundspresse under krigen kunne man læse, at Katynmassakren var en anti-sovjetisk provokation, som Hitler-Tyskland og den polske emigrantregering i London sammen havde udpønset.¹⁵ Samtidig er det sandsynligt, at partiloyale kommunister samt historikere, der havde kontakter til Vesteuropa, tav, fordi man officielt kun havde begrænset materiale at arbejde med. Indtil 1990 var det vigtigste kildemateriale den såkaldte Burdenkorapport, som de sovjetiske myndigheder offentliggjorde i januar 1944 efter befrielsen af området ved Katyn i september 1943.¹⁶

Årsager til usikkerheden om Katynmassakrens gerningsmænd

Sandheden om de døde polske officerer kom frem i 1990, da M. Gorbatjov meddelte, at NKVD stod bag nedskydningen.¹⁷ Dette blev i efteråret 1992 yderligere bekræftet af dokumenter, som den russiske præsident, B. Jeltsin, overrakte den polske præsident, L. Walesa, i 1992. Dokumenterne viser, at det ikke kun var NKVD, der stod bag. Det var det sovjetiske kommunistpartis øverste

Under kommunismen var det forbudt at få udgivet tekster, hvor navnene på dødslejrene Koselsk, Ostasikow og Starobelsk fremgik. De første lovlige navnelister med navnene på myrdede polske krigsfanger fra de tre lejre udkom i 1990. Billedet her viser forsiden på en navneliste udgivet i 1995 med bibliografiske data på 186 myrdede politifunktionærer fra Slask-området.

ledelse, der gav ordren.¹⁵ Der var flere grunde til, at der var en vis usikkerhed om, hvem der stod bag Katynmassakren:

1) Den nazistiske udryddelsespolitik kunne udmærket have omfattet også den forbrydelse. 2) Der herskede tvivl om Sovjetstatens forbrydelser før, under og efter 2. Verdenskrig.¹⁹ 3) USA og Storbritannien holdt særdeles lav profil i forbindelse med Katyn og andre sovjetiske uhyrligheder, fordi man var allieret med Sovjetunionen, der bar en stor del af byrden i kampen mod Nazi-Tyskland.²⁰ 4) Den officielle tyske rapport, publiceret i det tidlige efterår 1943, og den sovjetiske undersøgelseskommissions ditto, Burdenkorapporten fra januar

1944, havde i sagens natur divergerende konklusioner. Tyskerne hævdede, at massegravene indeholdt mindst 10.000 polske krigsfanger, der alle var henrettet af Sovjetmagten i foråret 1940.²¹ Sovjetunionen hævdede, at tyske hærenheder i Smolensk-området i perioden september til december 1941 henrettede 11.000 polske fanger, som de sovjetiske myndigheder *desværre* ikke havde nået at evakuere i sikkerhed østpå, inden tyskerne erobrede området.²² 5) Ingen blev dømt for Katynmassakren ved en international domstol. Sovjetunionen forsøgte med Burdenkorapporten at få Nazi-Tyskland dømt ved den store proces i Nürnberg i 1945-46, men det trick lykkedes

trods alt ikke, da anklagen faldt på manglende beviser. I den endelige dom over de anklagede ved den proces blev Katyn overhovedet ikke nævnt.²³ 6) I 1951-52 blev Sovjetunionen ganske vist erklæret skyldig i forbindelse med de amerikanske kongreshøringer om Katynmassakren, men dommen havde ingen juridisk gyldighed, og såvel Sovjetunionen som Polen havde afslået at deltage i høringerne.²⁴

Der blev aldrig gennemført en undersøgelse af Katynmassakren i Polen.²⁵ Usikkerheden om, hvem der begik Katynmassakren viste sig officielt i Polen i form af at være et ikke-eksisterende problem. I den historiske litteratur under kommunismen i Polen dukkede Katynmassakren for alvor op i 1980'erne. Anderledes var det hos eksilpolakkerne i Vesten. Her udkom de væsentligste værker om Katynmassakren.

Eksilpolakkerne

Katynmassakren indtog en fremtrædende plads i emigrantlitteraturen om 2. Verdenskrig. Som oftest var beretningerne anti-kommunistiske, og behandlingen af Katyn og konklusionerne virkede ensidige, fordi ingen havde påtaget sig skylden for de myrdede polske krigsfanger. Målet var at udbrede kendskabet til problematikken om de myrdede krigsfanger, samt at få Sovjetunionen dømt ved en international domstol.

Mange har skrevet om Katynmassakren. To af de mest kendte er de polske forfattere F. Goetel (1890-1960) og J. Mackiewicz (1902-85). Begge var observatører i Katyn i foråret 1943. Mens Katyn kun indtager en lille del af Goetels forfatterskab beskæftigede Mackiewicz sig konstant med Katynmassakren indtil sin død.²⁶ Mackiewicz var den første, der udgav et større selvstændigt værk om Katynmassakren.²⁷ For Mackiewicz var Katynmassakren essensen af sandheden om den sovjetiske kommunisme. Som glødende anti-kommunist mente Mackiewicz, at de vestlige demokratier havde fortiet sandheden, og at Katynmassakren var et klassisk eksempel på, hvor-

dan de sovjetiske myndigheder forfalskede historien.²⁸

Hovedværket om Katynmassakren er *Døden i skoven* af politologen og historikeren J.K. Zawodny.²⁹ Efter at have kæmpet i general Anders' hær emigrerede Zawodny til USA, hvor han i 1951 indledte undersøgelserne til det magisterspeciale om Katynmassakren, der endelig blev udgivet i 1962 på et katolsk universitetsforlag efter tre år med negative svar fra amerikanske udgiverhuse.³⁰ Med kritisk gennemgang af alle kendte mundtlige som skriftlige kilder og benyttelse af noteapparat er værket den første videnskabelige fremstilling om Katynsagen. Hovedvægten er lagt på en rekonstruktion af, hvad der gik forud for henrettelserne af de polske krigsfanger samt en diskussion af undersøgelserne, der blev foretaget i 1943 og 1944. Zawodnys konklusion var, på trods af mangel på fældende beviser, at Sovjetunionen og det sovjetiske sikkerheds- og efterretningstjeneste (NKVD) stod bag massakren på de polske krigsfanger i foråret 1940. Motivet? De var Sovjetunionens fjender.³¹ Dermed havde han sluttet logisk ud fra beretninger fra polske overlevende og Tysklands og Sovjetunionens handlinger under, før og efter april 1943. Værkets centrale placering skyldes, at så godt som alle senere fremstillinger har det som referenceværk, og indtil slutningen af 1980'erne var Zawodnys værk det tætteste man kunne komme på en opklaring af Katynmassakren med baggrund i kilderne.

I 1976 udkom det, der kan betegnes som klassikeren indenfor den polsksprogede Katynlitteratur. Økonomen og sovietologen S. Swianiewicz (1899-1997) er den eneste, som overlevede dødstransporten fra Koselsk til Katyn i foråret 1940. Derfor er det centrale i erindringerne *I Katyns skygge* beskrivelsen af de sovjetiske myndigheders behandling af de polske krigsfanger, og ikke mindst forfatterens egne observationer den 29. april 1940, den dag hvor han selv var med i en transport fra lejren Koselsk til Katyn.³² Ifølge Swianiewicz var Katynmassakren planlagt til mindste detalje på Sta-

lins ordre i februar eller marts 1940 og derefter gennemført af NKVD.³³ Swianiewicz så Katynmassakren og massedeportationerne af etniske minoriteter som symptomer på sovjetisk imperialisme.³⁴ Den sene udgivelse skyldtes forfatterens arbejdsopgaver på forskellige universiteter. Måske derfor berettede han ikke kun om egne oplevelser i sovjetisk fangenskab, men analyserede også Polens situation før og under 2. Verdenskrig samt perspektiverede Katynsagen.

Løgnen om Katynmassakren kunne som Swianiewicz foreslog det, og som vi senere skal se, kun afsluttes med etableringen af en fælles polsk-sovjetisk kommission, der i fællesskab afviste Burdenkorapporten med nyt materiale.³⁵ Men før sådan en kommission blev etableret gennemgik Polen en flodbølge af undergrundstryk om Katynmassakren. Dermed fik befolkningen mulighed for at studere Katynmassakren i lyset af vestlige publikationer.

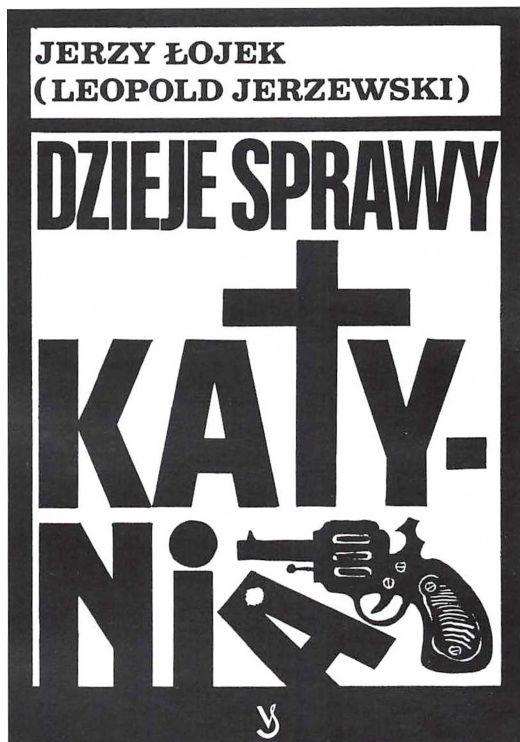
Censuren og undergrundsførerne 1976-89

Det kommunistiske Polen (især efter 1956) var det frieste land i Østblokken og tillod tusinder legalt at rejse til udlandet samtidig med, at den intellektuelle elite i Polen var *up to date* med den seneste litteratur i Vesten.³⁶ Men der var grænser for friheden, for mens man i visse cirkler for eksempel på universiteterne læste de "forbudte" vestlige udgivelser som for eksempel en dokumentsamling om den polsk-sovjetiske krise i april 1943 med vestlige dokumenter om Katynmassakren,³⁷ så var der for dele af den almindelige befolkning begrænset adgang til såvel udenlandsk som polsk litteratur om Katynmassakren. Frem til 1988-89 blev der i Polen offentligt kun trykt et værk og enkelte avisartikler om Katynmassakren som for eksempel i forbindelse med de førnævnte kongreshøringer om Katynmassakren i 1951-52, hvor det officielle Polen svarede igen med en række uredigerede afskrifter af Burdenkorapporten i aviserne og værket *Sandheden om Katyn* af publi-

cisten B. Wojcicki.³⁸ Det interessante ved værket er, at titlen er vildledende, og at forfatteren kun benyttede Burdenkorapporten som bevismateriale. Reelt er værket en kritik af USAs krigsengagement i Korea.

I 1970'erne blussede Katynsagen op i Storbritannien, der resulterede i flere væsentlige engelsksprogede udgivelser om Katynmassakren.³⁹ Disse dukkede op i Polen som undergrundslitteratur efter 1976 samtidig med, at polske historikere og andre fik trykt selvstændige artikler og pamfletter på undergrundsforlagene. Sidst i 1970'erne og først i 1980'erne øgedes den polske befolknings interesse for polsk historie. Undergrundsførerne var med deres publikationer med til at udfordre den officielle historieskrivning i Polen, der var underlagt censuren. I en hemmelig censurvejledning, formodentlig fra slutningen af 1970'erne, blev det pointeret, at forfattere og udgivere ikke måtte udgive materiale, der satte Sovjetunionen i forbindelse med Katynmassakren. For det andet skulle dødstidspunktet angives at være *efter* juli 1941, og man *måtte* gerne skrive, at nazisterne begik massehenrettelserne i Katyn. For det tredje skulle man *udelade* navnene Koselsk, Starobelsk og Ostasjkov og i den forbindelse skulle man i omtalen af Den røde Armés tilfangetagelse af polske krigsfanger erstatte ordet *krigsfanger* med *internerede*.⁴⁰ Der var ikke frihed til at diskutere, hvem der havde begået Katynmassakren.

Censuren og den indenrigspolitiske situation resulterede i, at undergrundslitteraturen blev det forum, hvor utilfredse polakker kunne læse om Katynmassakren og andre følelseladede emner vedrørende forholdet mellem Polen og Sovjetunionen. Dette var ikke overraskende, fordi de officielle historiebøger i årtier glorificerede de polsk-sovjetiske relationer. På den anden side bar undergrundspublikationerne præg af at være skrevet af anti-kommunister, og det resulterede i en ensidig dækning af Katynsagen, hvor de begivenheder, der passede til påstanden om, at nedskydningen af de polske krigsfanger i foråret 1940

Historikeren J. Łojek fik enkelte af sine anti-sovjetiske manuskripter udgivet som undergrundsværk. Dette fik politiet til enkelte gange at gennemsøge hans lejlighed i Warszawa. De fandt aldrig noget, der kunne fælde Łojek. Billedet viser forsiden til den første officielle udgivelse i 1989

var Stalin, Beria og NKVDs forbrydelse ensidigt blev fremhævet. Med Komitéen til arbejdernes Beskyttelse (KOR) i 1976-77 og fagforeningen Solidaritet i 1980 blev modstanden mod de kommunistiske magthavere synlig, og man fik et samlingspunkt for den nationale frigørelse. Undergrundstryk florerede i hele Polen. Der var en hidtil ukendt udbredelse af materiale om "forbudte" emner som Katynmassakren. Omfanget var så stort, at man kan tale om en Katynbevægelse.

Den første undergrundspublikation i Polen om Katynmassakren er pamfletten *Katyn* fra 1977. Titlen er symbolsk skrevet med kyrilliske skrifttegn og indikerede, at det er en sovjetisk forbrydelse. Det mest interessante er, at forfatternavnene er identiske med første og sidste navne på de i foråret 1943 identificerede lig. I pamfletten

gøres der rede for Katynmassakrens baggrund, forløb og udvikling efter 2. Verdenskrig.⁴¹ Identisk opbygning ses i det banebrydende værk *Katynsagens historie* af J. Łojek (1932-86), der ved Warszawas Universitet beskæftigede sig med polsk og europæisk historie i det 18.-20. århundrede, men i sine undergrundsbøger behandlede han de polsk-sovjetiske relationer.⁴² Hvor hans undergrundsværk *Aggressionen den 17. september 1939* er med et udførligt noteapparat og polske oversættelser af "forbudte" vestlige dokumenter som den hemmelige tillægsprotokol til den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt (23.08.1939), indeholder *Katynsagens historie* intet noteapparat. Ikke desto mindre regnes det som det eneste (undergrunds-) værk om Katynsagens baggrund og forløb indtil 1980.

Łojek viste med den sparsomt kommenterede bibliografi, at han var bekendt med vestlige forfattere som J. Czapski, Mackiewicz, Swianiewicz og Zawodny.⁴³ Værkets vigtighed kan måske bedst illustreres med, at det blev trykt hele 14 gange i perioden 1980-88.⁴⁴ I foråret 1989 udkom det officielt med tomme spalter her og der, der viste, at det officielle Polen endnu i begyndelsen af 1989 ikke tillod hvad som helst. For Łojek var det ikke kun et spørgsmål om at få Sovjetunionen dømt ved en domstol. Han krævede også en værdig afslutning af Katynsagen med begravelse af alle de døde polske soldater, hvoraf den ene var hans far, på en speciel kirkegård i Warszawa.⁴⁵ Dette kunne ifølge Łojek først ske den dag, dokumenterne fra NKVDs arkiver kom frem i lyset.⁴⁶

Undergrundsforfatterne fik slået fast, at Katynmassakren var en sovjetisk forbrydelse, men budskabet nåede ikke ud til hele befolkningen, måske fordi de officielle bøger ikke nævnte Katynmassakren. Af en galluplignende undersøgelse i 1988 fremgår det, at knap 18% af den voksne befolkning og knap 14% af de unge ikke havde hørt om Katynmassakren. Størstedelen af de adspurgte pegede enten på det stalinistiske Sovjetunionen eller det nazistiske Tyskland,

men en betydelig del kunne ikke pege på, hvem der havde begået Katynmassakren.⁴⁷

Kommunistisk historiskrivning

Når de officielle bøger ikke indeholdt ordet "Katyn" skyldtes det, at historievidenskaben under kommunismen skulle tjene staten og partiet. Staliniseringen af den polske historievidenskab blev indledt i slutningen af 1940'erne efter bekæmpelsen af den legale som illegale opposition og under indtrykket af stigende internationale spænding. Generelt var polsk videnskab i de første efterkrigsår relativt fri og pluralistisk.⁴⁸ De polske historikere diskuterede åbent metodologiske spørgsmål.⁴⁹ Overordnet stod to grupper af historikere overfor hinanden. Den ene gruppe ønskede fri forskning, mens den anden gik ind for en statskontrolleret historieforskning.⁵⁰ Det endelige vendepunkt for den officielle stalinisering af den polske historievidenskab og hævdelsen af den marxistiske metodologi fandt sted med den første metodologiske kongres for polske historikere ved årsskiftet 1951-52. Historikerne skulle betone loyaliteten til Sovjetunionen.⁵¹ Kommunistpartiets formål var at sikre fuld kontrol med historikerne og overbevise dem om at benytte den marxistiske historisk materialisme som den eneste metode i deres forsøg på at skabe bånd mellem samfundet og magthaverne. Historikerne skulle opdage "progressive" udviklingsforløb, der havde banet vejen for marxismen, arbejderbevægelsen og kommunisternes magtovertagelse i Polen. Set fra et klassesynspunkt var Katynmassakren ikke vigtig. Det var ikke engang en forbrydelse, men en nødvendighed fordi arbejderbevægelsens historie skulle være lig med Polens historie.

Staliniseringen af den polske historievidenskab blev aldrig total.⁵² Trods institutionelle omstruktureringer og personale-mæssige udrensninger bevarede historikerne internt deres uafhængighed i de historikermiljøer, der ikke direkte hørte ind under kommunistpartiet, blandt andet fordi der var modstand blandt historikerne

mod ensretningen, men som i resten af samfundet kunne historikerne ikke skrive alt, hvad de tænkte. Efter kritik af den marxistiske historieskrivning i 1956 fik historikerne frihed i valg af emne og fortolkning, når det drejede sig om ældre historie. En ikke uvæsentlig faktor var samarbejde med vesteuropæiske og især franske historikere. Derimod var den nyeste historie stadig underlagt kommunistpartiets fortolkninger. Derfor var mange beskrivelser af 2. Verdenskrig og de første efterkrigsår, der udkom i perioden 1960'erne frem til ca. midten af 1980'erne, set gennem kommunistpartiets briller.⁵³ Derfor formåede historikerne ikke at skabe tætte bånd mellem kommunistpartiet og befolkningen.

Gorbatjov og Den fælles polsk-sovjetiske Historikerkommission

Der var flere årsager til, at ordet "Katyn" endelig fik plads i den historiske litteratur sidst i 1980'erne. For det første forsvandt frygten for at tale åbent om Katynsagen på det uformelle niveau. Man frygtede ikke som tidligere repression, selv om man fra officielt side ikke havde andre versioner end den sovjetiske. For det andet var tiden moden til en revurdering af den nyeste historie. Den mildere censur op gennem 1980'erne gav plads til, at man for eksempel kunne publicere hemmelige franske dokumenter om de polsk-sovjetiske relationer i 1943,⁵⁴ og fortælle eleverne i grundskolen, at Sovjetunionen afbrød de diplomatiske relationer med Polen efter, at Tyskland i april 1943 meddelte, at man *i skovene ved Katyn havde fundet massegrave med polske officerer, der muligvis var blevet hen-*

På modstående side forsideillustrationen til pamfletten Golgota Wschodu. Polska Pamieta (Østens Golgota. Polsk erindring). Den blev udgivet i 1995 i forbindelse med 55-årsdagen for Katynmassakren og indeholder små korte katolske taler. Den katolske kirke var gennem den kommunistiske periode en tavns allieret med de, der forsøgte at få sandheden frem. I dag er støtten utilsløret. Bemærk nakkeskuddet, der var NKVDs henrettelsesmetode, hos det ansigtsløse offer, der søger trøst hos Jumfru Maria.

rettet af det sovjetiske sikkerhedsorgan i foråret 1940.⁵⁵ Den tredje årsag, måske den vigtigste, var et ønske hos den sovjetiske førstesekretær fra 1985, Gorbatjov, om at forbedre de polsk-sovjetiske relationer. Efter indgåelsen af en fælles polsk-sovjetisk samarbejdsaftale om ideologi, videnskab og kultur mellem Gorbatjov og W. Jaruzelski, den polske førstesekretær, indledtes et samarbejde fra maj 1987 mellem polske og sovjetiske partiloyale historikere i en fælles historikerkommission, der skulle diskutere de "hvide pletter" i de polsk-sovjetiske relationer. Formålet var at komme løgne og fortielser til livs.⁵⁶

Den polsk-sovjetiske Historikerkommissionens behandling af Katynsagen blev af de polske historikere set som prøvestenen for befolkningens mening om partihistorikernes troværdighed. De polske partihistorikere, der havde deres egen historiske afdeling i kommunistpartiet, var af mange ildeset, fordi de blev favoriseret med stillinger på universiteterne og adgang til arkivalier, som andre historikere ikke havde adgang til, og fordi de i deres publikationer legitimerede kommunistpartiet. Partihistorikerne kunne konstatere, at kommunistpartiet op gennem 1980'erne havde mistet masser af medlemmer, og det var derfor på høje tid for kommunisterne at få genvundet befolkningens tillid til centralmagten og til kommunistpartiet. Partihistorikerne var i bund og grund som de fleste polakker, og de var også interesseret i, at sandheden om Katynmassakren kom frem. Forskellen mellem partihistorikernes udlægning og undergrunds- og emigrantlitteraturens udlægning af især Katynsagen skabte mistillid til centralmagten og kommunistpartiet. Samtidig vedblev den folkelige opbakning til den uafhængige fagforening Solidaritet høj.

Den polsk-sovjetiske Historikerkommission blev som følge af omvæltningerne i 1989-90 aldrig færdig med deres opgave, men i deres foreløbige rapport i 1988 redegjorde de polske partihistorikere for, at de sovjetiske myndigheder under Stalin vidste

alt om de polske officerers skæbner.⁵⁷ De polske partihistorikere var nået så vidt - på trods af mangel på adgang til afgørende centrale kilder, men på baggrund af blandt andet emigrantlitteraturen - at de kunne gøre Stalin og NKVD ansvarlige for de myrdede polske officerer i Katyn i foråret 1940. Det eneste de ventede på var den politiske beslutning fra øverste sted, så de kunne offentliggøre resultatet af den fælles polsk-sovjetiske kommissions arbejde. Men, som det viste sig, så havde hverken de polske eller de sovjetiske historikere kompetence til at udsende et officielt værk, hvori de kunne fremføre deres argumentation. I sensommeren 1989 ville de polske partihistorikere i Den fælles polsk-sovjetiske Historikerkommission ikke vente længere.⁵⁸ De valgte at gå offentligt frem med deres resultater, og gruppen fik deres indlæg trykt i et af Polens vigtigste ugetidsskrifter efter forgæves at have ventet på at få et svar fra deres sovjetiske kolleger.⁵⁹

I et forsøg på at rehabilitere sig selv forsøgte enkelte af partihistorikerne at udgive artikler og værker om Katyn, som for eksempel C. Madajczyk, medlem af den førnævnte fælles polsk-sovjetiske historikerkommission og forfatter til værker om 2. Verdenskrig. Han fik æren for at have udgivet det første samlede værk i Polen om Katynsagen.⁶⁰ Uanset status markerede Madajczyks værk, *Katyndramaet* (færdigskrevet december 1988 og udgivet juni 1989), skiftet for officielle udgivelser for historisk litteratur om Katynsagen, der fra 1989-90 oversvømmede det polske bogmarked med litteratur om Katyn.

Desuden markerede publiceringen af *Katyndramaet* naturligvis en dramatisk ændring i relation til, hvilke kilder om Katyn man kunne benytte. Hidtil havde det jo som nævnt kun været tilladt at anføre den famøse og lidet troværdige sovjetiske Burdenkorapport fra januar 1944 som kilde. *Katyndramaet* er baseret på tyske, engelske, amerikanske og andre sovjetiske kilder samt emigrant- og undergrundsforfattere som Czapski, Goetel, Lojek, Mackiewicz og

Swianiewicz. Halvdelen af værket, der er på 200 sider, er uddrag fra en række dokumenter. Madajczyk rekonstruerede først, hvad der blev af de polske krigsfanger, der faldt i tysk og sovjetisk krigsfangenskab for derefter at beskrive de tyske og polske undersøgelser i 1943 og den sovjetiske i 1944.

Madajczyk, der i årevis, måske årtier må have kendt til den ikke-sovjetiske litteratur og kildemateriale, var nu ikke i tvivl om, at NKVD og dets ledere stod bag *massemordet*,⁶¹ og han er i lighed med Lojek overbevist om, at Katynsagen først ville blive afsluttet, når NKVDs arkiver ville blive åbnet. Han afviste dermed Burdenkorapporten som bevismateriale. Madajczyk mente, at Katynmassakrens virkelige tragedie var Polens internationale svækkelse efter 2. Verdenskrig, fordi en stor del af Polens intellektuelle elite var blevet myrdet. Derfor følte han sig moralsk forpligtet til at komme med sin version af Katynsagen; kilderne pegede jo også til overflod på, at *Katynforbrydelsen* i forbindelse med spørgsmålet om, hvem der var ansvarlig for den, og hvem der var med til at forsøge at sløre dette, var enkel og ligetil.⁶² Det er i øvrigt værd at bemærke, at Madajczyk hverken eksplicit angiver henrettelsestidspunktet eller kom ind på Sovjetunionens motiv til forskel fra Zawodny, der mente, at Sovjetunionen begik henrettelserne, fordi de polske krigsfanger var Sovjetunionens fjender.

Afsluttende bemærkninger

Publikationer om Katynmassakren i det kommunistiske Polen afhang af faktorer som den internationale situation, graden af de polsk-sovjetiske relationer, landets interne situation og kommunistpartiet selv. Efter omvæltningerne i 1989 kom sandheden om de døde polske krigsfanger frem, da Gorbatjov i 1990 meddelte, at NKVD stod bag nedskydningen. Dette blev underbygget i 1992 med nye dokumenter, der viste, at emigrant- og undergrundsforfatterne sluttede rigtigt, længe før de centrale sovjetiske kilder kom frem. Samme konklusion kom de polske partihistorikere også

frem til i 1988, da man inddrog vestligt kildemateriale.

Med fremkomsten af undergrundspublikationer i slutningen af 1970'erne kunne den polske befolkning sammenligne den officielle historieskrivning med de ucensurerede undergrundstryk. Dette var med til at give såvel emigrant- som undergrundsforfattere og -historikere høj status i befolkningen. Historievidenskaben i Polen havde som formål under kommunismen at legitimere centralmagten, kommunistpartierne i Østblokken og loyaliteten overfor Sovjetunionen. Derfor faldt partihistorikernes status støt og roligt i årenes løb. Mens emigrant- og undergrundsforfatterne ønskede Sovjetunionen dømt ved en international domstol, så var de polske partihistorikeres mål med sandheden en anden. Den skulle give dem folkets respekt tilbage, så de kunne anerkendes som redelige forskere. Men den fik de aldrig. Sandheden om Katynmassakren kunne kun komme frem i et selvstændigt og suverænt Polen, og Katynmassakren er i dag et symbol på de sovjetiske myndigheders forbrydelser og uhyrligheder mod polakker og den polske nation under 2. Verdenskrig.

Dens vigtighed som en del af den nationale bevidsthed videreføres af blandt andet det polske undervisningsministerium, der i 2000 afholdt en landsdækkende essay- og udstillingskonkurrence for de ældste elever i grundskolen.⁶³ Hensigten var at gøre de polske skoleelever opmærksomme på, at Polen ikke kun blev invaderet af Tyskland i 1939, og at det polske Holocaust også bør indbefatte de sovjetiske myndigheders masseudryddelser under 2. Verdenskrig af polske statsborgere.⁶⁴

Henry Andreasen

¹ Tak til cand.mag. Tim Toftekær for konstruktiv kritik.

² En behandling af Katynmassakren i dansk-sprogede udgivelser ligger udenfor artiklens rammer, men blandt disse kan nævnes E.J.W. Ashøj og E.S. Kruszewski: *Katyn skoven og dens*

hemmeligheder. København 1996; E.S. Kruszewski. Under redaktion af T. G.Bowacki: *Katyn - kronikker om mordet på polske soldater i 1940 i Sovjetunionen*. København og Stockholm 1983; M.E. Jensen: *Folkemord og korstog*. København 1989; P. Ravn: En hvid plet på historiens landkort. *Information*, 23.06.1989, p. 5; T. Toftekær: *Katyn affæren og Den polske Eksilregering. En undersøgelse af en krigsforbrydelses konsekvenser*. København 1989; T. Toftekærs artikler: Katyn affæren. 1066. *Tidsskrift for Historisk Forskning*, 1987:2, pp. 3-20; Katyn 1987-95. Del I, *ibid.*, 1995:1, pp. 3-14 og Del 2, 1992-95, *ibid.*, 1995:2, pp. 25-31.

³ The Note of the Chief of NKVD L. Beria to J. Stalin (5 March 1949). W.Materski (red.). Introduction af J.K. Zawodny: *Katyn. Documents of Genocide. Documents and Materials from the Soviet Archives turned over to Poland on October 14, 1992*. Warszawa 1993, pp. 19-21.

⁴ The Note of the Chief of KGB USSR A. Shelepin to N. Khrushchev (9 March 1959). *Ibid.*, p. 27. I en forskningsoversigt om emnet sovjetiske overgreb mod polske statsborgere 1939-1944/45 fremgår det, at NKVD planlagde at henrette 14.587 polske fanger fra de tre specielle krigsfangelejre, mens der ifølge navneverificering gennem kendte kilder skulle være henrettet 14.463. S. Ciesielski, W. Materski og A. Paczkowski: Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Ministerstwo sprawiedliwosci RP: *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*. Warszawa 2000, p. 7.

⁵ Den bedste bibliografi om Katynsagen er M. Harz. Forord af J.K. Zawodny: *Bibliografia zbrodni KatyDskiej. MateriaBy z lat 1943-1993*. Warszawa 1993. Bibliografien indeholder over 2.000 titler. For supplering se M. Harz: *Bibliografia zbrodni Katynskiej. Materiały z lat 1993-1997*. M. Tarczynski (red.): *Zbrodnia Katynska. Upamietnienie ofiar i zadoscuczynienie*. Warszawa 1998, pp. 118-44. Samt U. Olech og E. Pawinska: *Bibliografia zbrodni katynskiej. Materiały z lat 1993-1999*. Warszawa 2000. Med suppleringen er der yderligere små 1.300 titler.

⁶ Til trods for megen litteratur om Katynsagen er der ganske lidt af historiografisk art. F.eks. kan nævnes S. Jaczynski: Stan badan nad problematyka katynska. M. Tarczynski (red.): *Zbrodnia Katynska. Upamietnienie ofiar i zadoscuczynienie*. Warszawa 1998, pp. 84-97.

⁷ De overlevende blev udvalgt af NKVD og indsat i lejrene Pawliszczew Bor og Griezowec. Én

af de mere kendte, der overlevede NKVD-lejrene var Z. Berling (1896-1980), der organiserede den første polsk-kommunistiske hær i Sovjetunionen.

⁸ [NSDAP]: *Amtliches Material zum Massenmord von Katyn*. Berlin 1943, p. 12.

⁹ Ledende personer i USA og Storbritannien var allerede fra foråret 1943 bekendt med informationer, der var belastende for Sovjetunionen som f.eks. indberetninger fra Storbritanniens Polensambassade til den engelske regering fra maj 1943 til februar 1944. *Katyn. Despatches of Sir Owen O'Malley to the British Government*. Forord af Barnby og introduktion af L. FitzGibbon. London 1972. Se kort gennemgang af materiale, som Vesten kendte til i perioden 1943-45 hos J.K. Zawodny: *Death in the Forest. The Story of the Katyn Forest Massacre*. Notre Dame 1962, pp. 178-86.

¹⁰ K. Skarlynski. Efterord af Wojciech Ziembinski: *Katyn*. Paris 1989 (oprindeligt 1988). K. Skarlynski (1887-1962) fungerede som Polsk røde Kors' generalsekretær og ledede i den forbindelse de hemmelige undersøgelser af Katynmassakren, mens de officielt var ledet af Wodzinski. I den fortrolige rapport fra juni 1943 om den tekniske komités undersøgelser fastslår Skarlynski, at NKVD stod bag massakren, p. 48.

¹¹ Den internationale kommission af retsmedicinere bestod af tolv medlemmer fra de tyskbesatte lande, herunder den danske repræsentant dr. Helge Tramsen (1910-1979), hvis rapport om opholdet og en obduktionsrapport er gengivet i Ashøj og Kruszewski, pp. 79-84. Mens Tramsen frem til sin død fastholdt sin version, ændrede Bulgariens repræsentant A. Markov sin, da han som vidne for den sovjetiske anklager under Nürnbergprocessen i juli 1946 hævdede, at den internationale kommissions undersøgelser var foregået under svær tysk tvang. A. Markov slog ikke fast, at Tyskland stod bag, hævdede kun, nøje vejledt af den sovjetiske anklager, at den eneste obduktion, som havde videnskabelig værdi var hans egen! Se Toftekær, 1989, pp. 178-80.

¹² Commissar Molotov to Tadeusz Romer, Polish Ambassador in the Soviet Union: Note (25 April 1943). A. Polonsky (red.): *The Great Powers and the Polish Question*. London 1976, p. 127.

¹³ Et udtryk herfor er KGB-chefen Shelepins note til Khrushchev i 1959. Han skriver bl.a., at "From the point of view of the Soviet Organs,

the files [vedr. Katynmassakren] are of no operational or historical value. It is highly doubtful, if they could be of any real value to our Polish friends. On the contrary, any unexpected indiscretion may lead to the operation being revealed, with completely undesired consequences for our country. (...)". Materski, pp. 27 og 29.

¹⁴ En titl. polsk ambassadør i Danmark har under to interviews i marts og maj 2000 fortalt mig, at han indtil slutningen af 1980'erne troede, at Tyskland stod bag Katynmassakren.

¹⁵ M.M. Drozdowski: Polska podziemna i rzad polski wobec zbrodni katynskiej. M. Tarczynski (red.): *Zbrodnia nie ukarana. Katyn, Twer, Charków*. Warszawa 1996, pp. 106-07.

¹⁶ [Burdenkorapporten]: *Komunikat komisji specjalnej do ustalenia i zbadania okoliczności rostrzelenia przez niemiskich najezdzców faszystowskich w lesie jeDców wojennych-oficerów polskich*. Moskva 1945. Første russisk oversættelse til polsk blev udgivet i april 1944.

¹⁷ Samtidig med indrømmelsen fremviste Gorbajov NKVD-dokumenter (primært navnelister) om de polske krigsfanger fra Koselsk, Starobelsk og Ostasjkov. S. Melak m.fl. (red.): *KatyD. Starobielsk, Ostaszków, Kozielsk. Najnowsze dokumenty NKVD*. Paris 1990, p. 11.

¹⁸ Materski. Dokumentsamlingen er også på polsk.

¹⁹ Y. Ternon: *Der verbrecherische Staat. Völkermord im 20. Jahrhundert*. Hamburg 1996 (oprindeligt fransk 1995), p. 197. Ternon nævner, at sovjetologerne havde god grund til at anklage Sovjetunionen for folkemordsligende sager, men at de ofte manglede konkrete beviser.

²⁰ Ifølge Materski var Vesten interesseret i Sovjetunionens indtrædelse i krigen i Fjernøsten, og derfor var de ikke interesseret i sandheden om Katynmassakren. Materski, note 14, p. 104.

²¹ [NSDAP], pp. 10 og 15-6.

²² [Burdenkorapporten], pp. 3-4.

²³ A. Basak: *Historia pewnej mistyfikacji. Zbrodnia katynska przed Trybunalem Norymberskim*. Wroclaw 1993, pp. 8 og 126.

²⁴ I Vesten var der tvivl om eksilpolakkernes og -forfatterens forklaringer. Dette ændrede de stort anlagte kongreshøringer 1951-52 med afhøring af knap 300 personer i USA og Vesteuropa ikke meget på. Resultatet blev hele syv bind på knap 2.400 sider, men selv om det konkluderes, at NKVD stod bag massakren, forblev usikkerheden i offentligheden. *The Katyn Forest Massacre: Final Report of the Select Com-*

mittee to Conduct an Investigation of the facts, Evidene and Circumstances of the Katyn Masacre. Eighty-second Congress. Washington 1952.

²⁵ De polske myndigheder indledte under Nürnbergprocessen en undersøgelse af Katynmassakren. Men efter mordet på undersøgeren R. Martini stoppede de polske myndigheder undersøgelsen. J. Trznadel: *Pourót rozstrzelanej armii (KatyD - fakty, rewizje, pogl-dy)*, p. 120.

²⁶ F.eks. F. Goetel: *Czasy wojny*. London 1955 og J. Mackiewicz. Redigeret af J. Trznadel: *Katyn - zbrodnia bez sadu i kary*. Warszawa 1997.

²⁷ J. Mackiewicz. Forord af A.B. Lane. *The Katyn Wood Murders*. London 1951.

²⁸ Mackiewicz, p. 451.

²⁹ Zawodny, 1962. Det fremgår af forordet, at Zawodny fik hjælp under sine undersøgelser af bl.a. Czapski, Mackiewicz og Swianiewicz. Skønt Zawodny er polak, regnes værket normalt ikke som en del af emigrantlitteraturen, fordi det ikke er skrevet på polsk.

³⁰ Zawodny: *Miscellanea katynskie*, na marginesie 40 lat badan nad zbrodnia katynska. M. Tarczynski (red.): *II półwiecze zbrodni. Katyn, Twer, Charków*. Warszawa 1995, pp. 16-18.

³¹ Zawodny, 1962, pp. 127.

³² S. Swianiewicz: *W cieniu Katynia*. Warszawa 1990 (original Paris 1976).

³³ *Ibid.*, p. 356.

³⁴ *Ibid.*, p. 191.

³⁵ *Ibid.*, p. 362.

³⁶ M. Kula: Nieboszczka PRL. Ani dobra, ani m-dra, ani pi kna...ale skomplikowana. M. Fik m.fl. Forord af P.S. Wandycz. *Spór o PRL*. Krakow 1996, pp. 104-05.

³⁷ S. ZabiBBo m.fl. (red.): *Sprawa Polska w czasie drugiej wojny [wiatowej na arenie mi dzynarodowej. Zbiór dokumentów*. Warszawa 1965 (opr. 1958). Kildesamlingen var til internt brug for udvalgte forskere.

³⁸ B. Wójcicki: *Prawda o Katyniu*. Warszawa 1952. Se behandling af massakren i den polske offentlighed 1944-57 hos Zawodny, 1962, pp. 169-76.

³⁹ Med forfatteren L. FitzGibbon fik Katynsagen en fortaler, der i perioden 1971-77 udgav seks værker om sagen og var med til at rejse Katynmindesmærket i London 1976. Samtidig frigaves engelske arkivalier med relevans for massakren og engelske parlamentarikere ønskede sagen behandlet i det engelske parlament. S. Soboniewski m.fl. (red.): *O prawd i sprawiedliwo[*:

Pomnik Katyński w Londynie. London 1977.

⁴⁰ [Niezależna oficyna wydawnicza]: *Z dokumentów cenzury w PRL*. Warszawa 1981, pp. 23-24.

⁴¹ J. Abramski og R. [ywiecki: *KatyńHb*. Warszawa 1977.

⁴² L. Jerzewski [J. Aojek]: *Dzieje sprawy Katyniu*. Det første registrerede undergrundsoplæg er 1980. G. Fedorowicz m.fl. (red.): *Bibliografia podziemnych druków zwartych z lat 1976-1989*. Warszawa 1995, pp. 189-90. J. Aojek (Leopold Jerzewski): *Agresja 17 września 1939. Studium aspektów politycznych*. Warszawa 1990 (oprintelig 1981).

⁴³ Med undtagelse af Zawodny fik de nævnte forfattere løbende dele af deres forfatterskaber udgivet som undergrundstryk i perioden 1981-88. Først i 1988 blev Zawodny noteret som undergrundsværk.

⁴⁴ Fedorowicz, pp. 189-90.

⁴⁵ Oplysningerne fremgår af et såkaldt testamente underskrevet december 1977 og bekræftet i april 1978 og august 1985. L. Jerzewski [J. Aojek], p. 5.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 15.

⁴⁷ [Aga]: *Historia. Biały plamy. Katyn. Polityka*, 1988, 33, p. 3.

⁴⁸ R. Stobiecki: *Miedzy kontynuacja a dyskontynuacja. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej*. J. Maternicki (red.) *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*. Rzeszów 1998, pp. 270-71.

⁴⁹ *Polsk historiografi under kommunismen er behandlet hos enkelte forskere. F.eks. E.S. Valkenier: Soviet Impact on Polish Post-War Historiography. Journal of Central European Affairs* 1952:4, pp. 372-96; *Sovietization and Liberalization in Polish Postwar Historiography. Ibidem*, 1959:2, pp. 149-73; *The Rise and Decline of Official Marxist Historiography in Poland, 1945-1983. Slavic Review* 1985:4, pp. 663-80 og *Glasnost' and the Filling in the "Blank Spots" in the History of Polish-Soviet Relations, 1987-1990. The Polish Review*, 1991:3, pp. 247-68.

⁵⁰ Stobiecki, p. 269.

⁵¹ E. Ochab: *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich*, bd. 1. Warszawa 1953, p. 22.

⁵² Stobiecki, p. 275.

⁵³ *Ibid.*, p. 279.

⁵⁴ Ekspertyza Francuskiego Komitetu Narodowego: "Kryzys w stosunkach polsko-radzieckich (1943 kwiecień 29, Londyn). *Dzieje najnowsze*, 1987, bd. 19, 2, p. 130.

⁵⁵ T. Siergiejczyk: *Historia 4. Dzieje najnowsze 1939-1945*. Warszawa 1987, p. 154. Retningslinierne for bogen blev allerede udstukket i maj 1984, jf. p. 2.

⁵⁶ For en beskrivelse af Den fælles polsk-sovjetiske Historikerkommission se Valkenier, 1991, pp. 247-68.

⁵⁷ C. Madajczyk: *Stosunki Polsko-radzieckie w [w]itile badaD. WykBad wygBoszony w Urz dzie Rady Ministrów 1988.04.28*. Warszawa 1988, p. 3.

⁵⁸ Kommunistpartiets magtmonopol var nu diskutabelt, da Solidaritet var blevet tilladt. Ved valget i juni 1989 fik Solidaritet 30% af mandaterne til parlamentet og 99 ud af 100 pladser i senatet. Den første ikke-kommunistiske regering blev indsat i september 1989.

⁵⁹ J. Maciszewski m.fl.: Ekspertyza. Dokument w sprawie Katynia przekazany przez historyków polskich historykom radzieckim. *Polityka*, 33, 1989, pp. 13-4. Sovjetlederne var gennem 1989 ganske godt informeret om det polske samfunds og de polske historikers krav om sandheden om Katynmassakren, og fra 1989 finder sovjetiske historikere dokumenter i de sovjetiske arkiver, der éntydigt peger på, at NKVD og Beria stod bag masse mordet, og derved sætter alvorlige spørgsmålstegn ved Burdenkorapporten. Se bl.a. The Note of V. Falin to M. Gorbachev (Február 22, 1990). Materski, p. 79-85.

⁶⁰ C. Madajczyk: *Dramat Katynski*. Warszawa 1989. Anmeldelsen, hvori Madajczyk angives at have udgivet det første værk om Katynsagen, er: A. Maciejowski: *O Katyniu bez niedomówieD. Kultura* (Warszawa), 1989, 34, pp. 1 og 5. Som tidligere nævnt udgav Wójcicki i 1952 et værk, hvori Katynmassakren er kort behandlet, og Lojek fik i 1989 udgivet sin forbudte bog om massakren.

⁶¹ Madajczyk, 1989, p. 88.

⁶² *Ibid.*, pp. 5, 83 og 88-9.

⁶³ Ministerstwo edukacji narodowej: *Golgota Wschodu. Materiały pomocnicze dla nauczycieli w 60. rocznicę zbrodni w Katyniu. Konkurs szkolny*. Warszawa 1999.

⁶⁴ West: *Golgota wschodu. Katynski konkurs dla 4 mln uczniów. Gazeta wyborcza*, 04.01.2000, p. 3.

Kulturhistorie, poetisk erkendelse og kvantemekanik

Kommentar til Palle O. Christiansens *Kulturhistorie som opposition*

Af Alex Wittendorff, dr. phil., fhv. lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Palle O. Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner, Samlerens Forlag 2000, 243 s. Pris: 268 kr.

Her er en bog, om hvilken man uden videre kan bruge den gamle flokskel, at den udfylder et længe følt savn. Og her er en forfatter, der har indsigt, belæsthed og mod til - uden ret mange sikkerhedslinier i form af tidligere behandlinger af emnet - at gribe en stor opgave an, som nogle af os nok har forsøgt at løse dele af i undervisningen og i artikler om enkelte sider af sagen, men som vi her får et samlet bud på. Det er også en bog, der vækker til eftertanke og videre diskussion og måske til arrigskab hos nogle. Om alt dette handler de følgende sider.

At Palle O. Christiansen har kunnet skrive denne bog hænger bl.a. sammen med, at han er bredt orienteret og har drevet studier i både europæisk etnologi, socialantropologi og historie. Og det er så også baggrunden for, at historikere og historieinteresserede, der ikke er nået så vidt omkring, kan lære meget af bogen.

Bogens titel refererer til dens hovedmål. Forfatteren vil give en oversigt over forskellige kulturhistoriske fagtraditioner og desuden sandsynliggøre, at kulturhistorie, i de former de fleste kender den, aldrig har kunnet forstås i kraft af sig selv, men at den snarere må ses som reaktion mod de herskende historie- og virkelighedsopfattelser, der har eksisteret siden midten af 1800-tallet. Kulturhistorien har så at sige altid stået i defensiven, og det, der forbinder folk som Troels-Lund, Johs. Steenstrup, Valdemar

Vedel, Hugo Matthiessen, Georg Hansen og Vilh. Grønbech, er ikke en ensartethed i synet på kulturhistorie, men snarere deres livslange kamp mod en anden historieopfattelse end den, de hver for sig selv praktiserede, og særligt deres mangel på frygtsomhed i denne sammenhæng (s. 7, 61, 92). Desuden hævdes det, at der ingen kontinuitet var fra de nævnte, alle fra første halvdel af 1900-tallet eller før, og til de studier, der blev bedrevet i 1970'erne (s. 8, 121).

Dette sidste kan godt overraske en historiker som nærværende anmelder, som i 1973 skrev en disputats, der lanceredes som en direkte, kritisk fortsættelse af Hugo Matthiessens studier i samfærdselsforhold og også af Troels-Lunds omtale af denne side af kulturudviklingen. Men det er rigtigt, at man også i 1970'erne herhjemme stod temmelig alene og noget marginaliseret med sine kulturhistoriske interesser, selv om nævnte bog blev venligt modtaget. Der var dog en vis interesse for historisk geografi, altså kulturlandskabets historie - en side som Palle O. Christiansen ikke gør meget ud af. Kulturhistorie er også et meget omfattende felt.

Det er indiskutabelt rigtigt, at ikke mindst Troels-Lund stod isoleret og udenfor i forhold til tidens herskende historikervirksomhed, omend man måske vanskeligt kan kalde hans virke defensivt. De 14 bind Dagligt Liv i Norden var dog en kraftfuld indsats, men ingen af bindene blev anmeldt i Historisk Tidsskrift, og når hans kolleger omtalte dem i dagspressen, skete det med nedladdenhed over for kulturhistorien som fagområde. Palle O. Christiansen har en glimrende karakteristisk af Troels-Lund og hans arbejde,

der når længere i dybde og bredde end Erik Kjærsgaards indledning til 6. udgave af det store værk. Der er mange væsentlige og tankevækkende iagttagelser, hvoraf et par skal nævnes her som smagsprøver:

Kollegerne beundrede nok principielt Troels-Lunds "kunstneriske stil", men der var tilsyneladende ingen, der spekulerede over, om den kunne have forbindelse med hans "næsten poetiske måde at erkende på" (s. 74). Den beherskede anerkendelse, Troels-Lunds efterhånden massive folkelige popularitet fremkaldte hos fagfællerne, blev udtrykt i en særlig sproglig kode, som sandsynligvis kun en inderkreds har kunnet afkode dobbeltheden i, og kildekritikernes optagethed af én bestemt metodelære medførte en blindhed for det meste af det, vi i dag kalder videnskabsteori, og dermed også for Troels-Lunds mange kulturanalytiske overvejelser og hans særlige form for hermaneutik og "poetisk erkendelsesmåde" (s. 74, note 21, s. 76, note 23)

Det er så forfatterens synspunkt, at i det kritiske gennembrud omkring år 1900 kom såvel forgængerne som de samtidige kulturhistorikere til at fungere som en slags syndebukke, der bidrog til at svejse de nye og i egne øjne mere videnskabelige historikere sammen som en gruppe med en fælles profil. Kulturhistorikernes eksistens og nederlag blev vigtig, for at "professionaliseringen" og "videnskabeliggørelsen" kunne virke så homogen, som det var tilfældet, og for at den i sidste ende kunne fremstå som en sejr. Det nye her er, at Palle O. Christiansen fører kulturhistorikerne til den ofte omtalte front, de nye historikere dannede imod de gamle.

Begrebet "poetisk erkendelse" er et godt udtryk, som nok skal give anledning til modsigelse og afvisning fra mange fagfæller, for det fremgår, at Palle O. Christiansen har sympati for sagen. Det må tilrådes, at man tager udtrykket alvorligt som et brugbart udgangspunkt for en diskussion af, hvad det egentlig er, vi foretager os, og hvor vores fag befinder sig. Forfatteren definerer det (heldigvis) ikke, men indkredser det noget

ved sine henvisninger til Vico: vi forstår menneskelige fænomener indefra, idet vi i fantasien kan gøre dem efter, og til Herders forestilling om, at vi kun virkelig kan begribe noget gennem den billedlige analogi. Det er vigtigt, at forskeren besidder "oplevelsens mod" (s. 85f, jfr. s. 88).

Det kan tilføjes, at begrebets indhold, således som det her er antydnet, på ingen måde står - eller bør stå - i modsætning til en fastholden af kildekritikkens basale indsigter. Der er og bliver forskel på en levningsslutning og en beretningsslutning, og en primær kilde vil altid være noget andet end en sekundær. Der er ingen grund til at vende tilbage til at gentage de fejl, der blev gjort, før kildekritikken tog fat. Men lige så sandt er det, at kildekritikken ikke slår til som eneste kriterium for videnskabelig historieforskning. Og bogens hovedsag kan vel siges at være en eksempelrig og kvalificeret udfoldelse af dette sidste synspunkt.

I forbindelse med modstillingen mellem kulturhistorikerne og de nye, kritiske danske historikere har forfatteren nogle interessante overvejelser over sidstnævntes baggrund i det tyske. Ranke bliver ofte helt primært fremstillet som empirist og positivist, der var optaget af at ville dokumentere fortiden "som den i bund og grund havde været" (som forfatteren oversætter Rankes berømte ord). Men han har også blik for, at for Ranke var historien ikke blot en sammenstilling af givne data, men også udtryk for tendenser og sammenhænge, som i sidste ende "kunne være" udtryk for Guds vilje. Man bør nok erstatte "kunne være" med "var". Ranke var godt nok én af kildekritikkens grundlæggere, men den grundholdning og tankegang, der bestemte hans studieområder og udvælgelse af data, var af rent metafysisk karakter.

Ranke var utænkelig uden Schleiermacher, som en førende Rankekender har udtrykt det. Ikke mindst på denne baggrund er det et tankevækkende spørgsmål forfatteren rejser s. 37: Hvordan gik det til, at liberalt (radikalt) orienterede danske historikere som Erslev og Fridericia, som poli-

Georg Hansen (1916-1992). Hansen studerede historie ved Københavns Universitet, men forlod universitetsmiljøet i 1941 uden den afsluttende embedseksamen. Han var dog meget aktivt selvstuderende resten af livet og brugte gerne lange perioder ved de forskellige landsarkiver for at forberede sine bøger. De vægtigste værker er Degnen. Studie i det 18. århundredes kulturhistorie (1944); Præsten på landet i Danmark i det 18. århundrede (1947) samt Sædelighedsforhold blandt landbefolkningen i Danmark i det 18. århundrede (1957). Georg Hansen fandt sit professionelle virke som højskolelærer, først på Ask Højskole og sidenhen på Vesterdal og Rødding højskoler, og som realskolelærer gennem mange år ved Høng Realskole. Skolelæregerningen tillod ham at rejse landet tyndt for at foretage arkivstudier i ferieperioder. Foto: privat eje.

Disse kloge overvejelser står, ligesom nogle af de tidligere omtalte, at læse i en mægtig lang note (s. 37), og det er i det hele taget et syndrom hos forfatteren, at noget af det klogeste står i noterne, også

tisk langtfra var tysksindede, overtog så stor en del af de berlinske forskeres opfattelse? De radikale historikere i København "købte hele pakken" og gav ikke mange misbilligende kny fra sig omkring deres lærerestres konservatisme og preussiske chauvinisme - og man kunne tilføje: religiøse grundholdning. Danskerne overtog samtidig tyskernes "strengt alvorlighed", en tilsyneladende lidenskabsløs selvbevidsthed og en autoritet på videnskabens område, som næppe kunne undgå at blive anvendt til at udlægge, hvad der også i Danmark var politisk rigtigt. Altså det samme som i Tyskland, nu blot med et liberalt-radikalt i stedet for et konservativt-imperialistisk indhold. Denne særlige danske kobling mellem kritisk historievitenskabelig og politik blev grundlagt under konservative og ekstreme politiske forhold i Danmark i slutningen af 1800-tallet og fortsatte i hvert fald til op omkring midten af 1900-tallet.

når det ubesværet kunne være gledet ind i teksten. Læserne advares altså imod at springe noterne over. Man anbringer en pegefinger, eller bedre: en knappenål, ved notetallet i teksten og tilbringer derefter en rum tid i noten, hvorefter man forsøger at genfinde sammenhængen i brødteksten.

Endnu en bemærkning skal gøres, før vi forlader bogens første del. Det drejer sig om præsentationen af den ellers noget oversete Georg Hansen. Han fremhævede, at det er vores opgave at forstå, hvordan fortidens mennesker begreb verden i andre kategorier end nutidens mennesker. Projiceringen af nutidige begreber tilbage i tiden var i hans øjne et af hovedproblemerne i forskningen. Fortidige hændelser skal mere tænkes i folketraditionens eller religionens begreber end i vores moderne politiske og økonomiske perspektiver. Selv ville han fange "den indstilling, handle- og væremåde, der karakteriserer det behandlede tidsrum

mennesker i forhold til mennesker i en tidligere eller senere tid, og som det er den egentlige kulturhistories opgave at finde” (s. 113). Det ligner ikke så lidt det, som nu om dage præsenteres under fornemme udtryk som “diskursanalyse”, “Den sproglige vending” o. lign. og det er godt at blive mindet om, at de gamle havde de samme indsigter, som studenter nu om dage lærer, og som nogle tror er nye åbenbaringer. At ordene nu er blevet finere er ikke noget fremskridt, men det kan det være, hvis vi bygger videre på de gamle indsigter. Hansens ord kan vel give anledning til den overvejelse, at man må skelne mellem den sandhed, at fortidens mennesker skal forstås ud fra den måde, de tænkte og følte på (hvilket i sig selv er et stort forskningsfelt), og den lige så vigtige sandhed, som er noget andet, en anden fase i forståelsen, at for at det kan blive til *vores* historie, må vi ræsonnere over tankers og handlingers betydning og virkning i et længere perspektiv og en større sammenhæng. Til dette sidste må naturligvis anvendes de begreber vedrørende politik, økonomi, psykologi, etik og meget andet, som vi kan forstå og forbinde med mening i det perspektiv, som er vores - med al den historicitet der er knyttet hertil. Men kun derved kan det blive til aktiv forståelse, og der er ingen grund til at rode op i fortiden, hvis vi ikke kan lære noget af den.

I bogens anden del skifter perspektivet og bliver internationalt, og bogens titel dækker egentlig kun første del, for nu drejer det sig om en række af de bud på bredere tilgange til kulturudviklingen fra tiden efter 1970, som forfatteren finder særligt frugtbare. De præsenteres under overskrifter som Historisk antropologi, Ny kulturhistorie, Mikrohistorie o. a. Her beskrives en udvikling i faget, som i sandhed er udtryk for en vækst og en grøde, der giver anledning til optimisme på fagets vegne, og det må i høj grad påskønnes, at vi her har fået en bog, der kan introducere studenter og andre til dette store område, der må forekomme noget uoverskueligt. Man får god besked om retninger og enkeltpersoner,

som mange har hørt om, men som man måske ikke altid er i stand til at placere i den sammenhæng, hvor de hører til. Det drejer sig bl.a. om folk som Le Roy Ladurie, Ginzburg, N. Z. Davis, Sabeau, Chartier og Hunt, alle folk der jævnligt dukker op i debatter og litteraturlister. Forfatteren viderefører her sin tanke om, at der ingen direkte kontinuitet er fra de ældre kulturhistorikere og deres beskæftigelse med emner som dagligdag, marginale eksisterer, familieliv, køn og kriminalitet til den historiske antropologi, der voksede frem fra 1970'erne. Den ses mere som nogle yngre forskeres reaktion på den måde, som både historie- og antropologifaget havde udviklet sig på i de foregående par generationer. Således anskuet finder forfatteren, at også den nye kulturhistorie skal opfattes som en slags opposition, men måske udelukker dette ikke ganske en vis inspiration fra de ældre. Forfatteren nævner selv, at Chartier omtaler folk som Norbert Elias og Michel Foucault blandt sine inspirationskilder (s. 193), og mon dog ikke at noget lignende gælder de fleste af de nævnte.

Nu er bogens undertitel “Træk af forskellige fagtraditioner”, og man kan ikke bebrejde forfatteren, at han ikke har fået det hele med. Det lod sig næppe gøre i praksis, men man kan godt diskutere de valg, der er truffet inden for det store stof. Man må f.eks. notere, at der er én side af kulturudviklingen og historieskrivningen om den, der trods sin betydning helt mangler, og det er den, der har at gøre med naturvidenskabens landvindinger i de sidste århundreder og deres indflydelse på hele kulturudviklingen og den almene tankegang. Astrofysikeren Jens Martin Knudsen har på sin djærve facon erklæret, at politikere, administratorer, teknikere og filosoffer i de sidste århundreder ikke har gjort andet end at administrere naturvidenskabens resultater. Det er naturligvis at sætte tingene på den spids, hvor ingenting hører hjemme, men lige så evident er det, at naturvidenskabens resultater inden for en lang række områder ikke bare har ændret levevilkårene

totalt i vores del af verden, men også derved og i samspil med mange andre ting været en kultur- og mentalitetskabende faktor af afgørende betydning, og forskningen heri er udtryk for en fagtradition, som man godt kan betragte som ikke så lidt væsentligere end flere af dem, der er med i bogen.

Man behøver ikke at have særlig viden om eller interesse for mikrobiologi for at være helt indesluttet i den fælles forståelse og adfærd vedrørende f.eks. bakteriers og virus betydning for sygdom, smitte, hygiejne og madkultur, som er en følge af videnskabens opdagelse af disse småtings betydning i de nævnte henseender. Karius og Baktus er fælles børnelærdom og fælles bevidsthed, mentalitet, hos os. Den endelige klarlæggelse af forplantningen og det kvindelige ægs betydning i så henseende, som først skete i 1800-tallet, har grundlæggende ændret mentaliteten vedrørende familieliv og børns stilling og forhold til forældrene. Før disse ting stod så klart, som den slags nu engang kan stå, var mentaliteten præget af den dengang indlysende sandhed, at kvinden var en rugemor, at børnene blev til af mandens sæd, det var primært ham, der førte slægten videre, og børnene var derfor hans. Det var, hvad lovgivning, arveforhold og familieliv havde som indiskutabelt grundlag, hvilket naturligvis ikke i praksis forhindrede følelsernes udfoldelse (som ofte er mere ægte end en tids viden), indtil man, vel i 1700-tallet, begyndte at ane, at der var noget galt med denne viden. Og landbrugets folk har sikkert i praksis hele tiden gjort erfaringer med avl af husdyr, som også involverede moderdyrenes betydning, men det var ikke bøndernes viden, der bestemte lovgivning og gammel skik vedrørende hustugt, arv og kvinder som generelt mindreværdige. Der kunne nævnes utallige andre eksempler på, at naturvidenskabens opdagelser, ofte via teknikken, praktisk lægegering og ændringer af dagligliv og dagliglivets gøremål, langsomt og gradvist er blevet accepteret, også uden en dybere og præcis forståelse, og er indgået i den kollektive bevidsthed og har ændret den på

radikal vis. Den mentalitet, der er kommet ud af det, må nødvendigvis være totalt anderledes end den, der var tidligere. For at blive ved Le Goffs berømte eksempel: Cæsar og hans legionær og Columbus og hans matros havde det til fælles, at de af gode grunde ikke kunne dele vores virkelighedsopfattelse på de nævnte og mange andre afgørende punkter. De havde nogle andre forestillinger om virkelighedens indretning til fælles. At de så, ligesom vi, inden for de fælles rammer måtte divergere i synsmåder, værdiforestillinger o.s.v. alt efter social status, individuelle anlæg og meget andet, er en anden del af det samme billede (jfr. s. 129, note 16, hvor forfatteren meget rigtigt nævner tilbøjeligheden til at ville gøre det til et enten-eller).

Det er ikke sådan, at de gamle kulturhistorikere var blinde for disse forhold. Naturligvis vidste f.eks. Troels-Lund, at industrialiseringen med ændrede boligforhold, elektrisk lys og mange andre ændringer af de basale levevilkår også ændrede tankegangene. Palle O. Christiansen strejfer dette, når han s. 54 beretter, at Johs. Steenstrup ikke brød sig om Troels-Lunds fremskridtstanke og krævede, at forskeren undersøgte, om de mange tekniske opfindelser også havde skabt større lykke for menneskene. Også her kan det være berettiget at hævde, at det ikke er et enten-eller, og at det kan være givende at gå videre ad den vej, Troels-Lund var inde på, og overveje, hvordan belysning, nye bolig- og arbejdsforhold o.s.v. har ændret folks måde at tænke på, når de således oplevede en helt ny livssituation. Den slags er vi nogle, der giver os af med, og vi kan godt opleve en slags kontinuitet fra Troels-Lund, selv om vi ikke deler hans opfattelse af fremskridt og andre af hans grundlæggende antagelser.

At hele denne side af kulturudviklingen, som har at gøre med de naturvidenskabelige landvindingers betydning, er udeladt i bogen, får nogle følgevirkninger for den måde, et par centrale begreber behandles på. Det drejer sig om de teoretiske sværvægte *modernisme* og *mentalitet*.

Forfatteren har uden videre taget den opfattelse af modernisme til sig, at den opstod i bruddet med middelalderens ortodoksi. En tidlig form for modernisme repræsenteredes af oplysningstidens videnskab og filosoffer, og "denne modernisme fik sit virkelige gennembrud i sidste halvdel af 1800-tallet" (s. 85, 172, note 14). Der opereres altså med en kontinuitet fra bruddet med middelalderen, over et gennembrud i sidste halvdel af 1800-tallet og, må man forstå, en blomstring i første halvdel af 1900-tallet, hvorefter en kritik satte ind (se især s. 164ff).

Denne begrebsbestemmelse er ikke heldig af flere grunde. Forfatteren står på ingen måde alene med den, tværtimod, men den har som forudsætning det, som Thomas Kuhn har modbevist, nemlig at naturvidenskaben (og dens følgevirkninger) bevæger sig jævnt fremadskridende. Det gør den ikke. Den bevæger sig i spring.

For at sige det så kort som det må siges her: med folk som Copernikus, Tyge Brahe og Kepler skete der et spring omkring år 1600, der betød et brud med den kristen- aristoteliske verdensforståelse. De involveredes mentale orienteringsramme var hermetisk-nyplatonisk. Her udvikledes det, der efterhånden blev den nye normalvidenskab, sammenfattet og udfoldet af Newton og alment accepteret i 1700-tallet blandt videnskabsfolk. 1800-tallet blev et forrygende århundrede, elektromagnetismen og termodynamikken blev grundlagt og afrundet, radiobølgerne blev eksperimentelt påvist som forudsagt af den elektromagnetiske teori, og da århundredet var ved at rinde ud, blev elektronen opdaget, og hermed fik man et første kik ind i naturens mikroverden.

I løbet af denne proces skiftede den mentale orientering fra et magisk til hvad vi kort kunne kalde et positivistisk perspektiv. Sækulariseringen, også af tankegangen, blev langsomt en realitet. Men så indtraf det store brud, hvis mentale konsekvenser vi stadig sidder midt i, og forvirringen er stor, som den var det i rænæssancen.

En række mærkelige opdagelser som f.eks. radioaktivitet og røntgenstråler lod sig ikke indpasse i den mekaniske fysiks billede af virkeligheden. Så - sent på året 1900 - fremsatte Max Planck den hypotese, som med ét slag løste vanskeligheden. Hans hypotese om det, han kaldte virkningskvantet, kom til at vende op og ned på fysikken og blev nøglen til en helt ny forståelse af verden. I løbet af et par årtier blev der skabt en sammenhængende teoribygning, kvantemekanikken, forudsætningen for bl.a. transistoren, de integrerede kredsløb og computeren. Og dermed også for tv, internet, IT-samfundet og globaliseringen.

Der skete meget andet samtidig med Max Planck. Kubisterne brød med det centralperspektiv, der siden rænæssancen havde været orienteringspunkt for al billedskabende virksomhed. Schönberg og andre lavede musik, der lød ad helvede til, og folk flyttede fra land til by og fik deres liv bestemt af alt det nye. De forstod ikke, hvad der foregik inde i de elektriske pærer, men de følte sig trygge ved, at eksperterne i en eller anden grad kunne forklare det. Vi har det på samme måde med vores tv-apparater og computere. De fleste af os forstår det ikke, men vi ved, at det, der foregår inde i dem, er forklarligt inden for nogle rammer, som vi har accepteret som de overordnede for vores orientering i verden. Heri adskiller vi os næppe meget fra dem, der i gamle dage stoled på deres præsts eller de kloge folks evner til at forklare fænomenerne.

Det, der ønskes antydnet med denne løsgtige skitse, er, at der ikke er tale om den kontinuitet, som vores forfatter og andre uden videre forudsætter. Der skete et afgørende brud, en videnskabelig revolution for igen at tale med Kuhn, i årtierne omkring 1900, og der skete samtidig nogle spring i andre dele af kulturlivet, altsammen noget der fuldt ud tåler sammenligning med bruddet mellem middelalder og rænæssance. I begge tilfælde voksede det nye ud af det gamle, og navnlig på den kollektive bevidstheds område tager det tid, før det nye sætter sig igennem. Det forekommer mig at

være mest hensigtsmæssigt at reservere begrebet modernisme til det, der fulgte af bruddet omkring 1900. Og så kan man diskutere, om det, der nu kaldes postmodernisme, er andet end dette, at konsekvenserne af dette brud nu efterhånden sætter sig helt - eller næsten helt - igennem, i anvendt teknik, i mentalitet og på stort set alle kulturens områder. Men det er en anden diskussion, som ikke kan føres her. En sådan diskussion vil bl.a. omfatte mange andre faktorer end dem, der har kunnet nævnes her, og navnlig samspillet imellem dem. Men man må håbe, at en sådan diskussion kommer i gang. Ellers kan man havne i den situation, at fremtidens historikere skal til at forklare det bizarre fænomen, at deres fagfæller omkring år 2000 ikke havde kvantefysikkens følgevirkninger og sammenhæng med samfundsudviklingen og den almene mentalitetsforandring som et centralt studiefelt. At historiestuderende blev ladet i stikken hvad angik baggrunden for deres intellektuelle og mentale situation.

Det ville blive sværere at forklare end troldomsforfølgelserne eller børnekorstoget.

Som det fremgår af bogens undertitel, er dens formål først og fremmest at beskrive nogle træk af forskellige fagtraditioner. Forfatterens egne holdninger kommer dog ofte til udtryk, bl.a. også i hans valg af traditioner og især i de afsnit om kulturbegrebet, der afslutter hvert kapitel, samt i epilogen. Sidstnævnte har titlen "Fortiden som et fremmed land", og den er fuld af væsentlige betragtninger, som ikke skal refereres her. Læs dem selv. Palle O. Christiansen siger, at han håber at have skrevet en håndbog for studerende, der kan tjene som udgangspunkt for deres videre arbejde med de forskellige kulturhistoriske fagverdener (s. 13). Det har han. Bogen bør blive en central lærebog i universitetsundervisningen i den kommende tid, og, som det er søgt vist i denne anmeldelse, er én af dens kvaliteter, at den også åbner for videre overvejelser og diskussioner om vores fags karakter og situation.

Alex Wittendorff

1066. Tidsskrift for Historie fylder 30 år

Begivenheden fejres med et jubilæumsseminar:

Nyere forskning i nordisk regionalhistorie i 1600-1700-tallet

Oplægsholdere:

Ph.d.-stipendiat, cand. mag. Peter Henningsen, Københavns Universitet

Doktorand fil.mag. Jens Lerbom, Lunds Universitet

Professor, dr. philos. Øystein Rian, Oslo Universitet

Adjunkt, cand. phil. Søren Bitsch Christensen, Dansk Center for Byhistorie

Docent, dr. phil. Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet

Det foregår d. 30. november 2001, kl. 09.45-16.00 på Københavns Universitet Amager i lokale 6.1.48.

I tråd med 1066's profil henvender seminaret sig både til faghistorikere og til andre historisk interesserede.

Vel mødt!

Bjøl og freden

Af Kai Verner Nielsen, cand. Mag., lektor ved Amtsgymnasiet i Roskilde.

Erling Bjøl: *Hvordan fred?*, Gyldendal 2000, 360 s., ill., 329 kr.

Erling Bjøl har fået udgivet fortsættelsen til *Hvorfor krig* fra 1998 (anmeldt i 1066: nr 1 2000). I bogen om krig var han inde på, at der ganske vist var mange år med krige i Europa (1740-1756, 1792-1815 og de to verdenskrige), men også lange perioder med fred (1815-1848, 1871-1914, 1919-1939 og perioden efter 1945). I den nye bog om fred konstaterer han, - med forbehold - at der gennem en to-hundredårsperiode fra 1792 til 1991 nærmest har været en cyklisk veksel mellem krig og fred i Europa. Det må imidlertid bemærkes, at fredsperioderne ofte har været ledsaget af marginale krige med europæisk deltagelse, f.eks. i den lange fredsperiode fra 1871-1914. Man behøver blot at tænke på Boerkrigen. Hvor Bjøl i den forrige bog opstillede en række årsager til krig, gælder det nu om at finde frem til, hvorfor disse årsager ikke var til stede eller kunne holdes i ave i fredsperioden.

Bogens omdrejningspunkt er at sammenligne fredsprocesserne: den Westfalske fred 1648 efter 30-årskrigen, freden i Utrecht 1713 efter den Spanske Arvefølgekrig, Wienerkongressen i 1815 efter Napoleonskrigene og Versailles-freden 1919 efter 1. verdenskrig. En anden indfaldsvinkel er at analysere de metoder, der er blevet anvendt til at forebygge konflikter. Diplomatiets rolle undersøges nøjere, ligesom regionale fredsordninger sammenlignes, f.eks. Genève-aftalerne i 1954 og Paris-freden i 1973 i forbindelse med Frankrigs og USAs krige i Vietnam.

Bogen er inddelt i 9 kapitler og starter med en længere redegørelse for *Pax Romana*, den romerske universalfred. Udviklingen i Kina, som Bjøl kalder *Den himmelske freds rige* repræsenterer udviklingen i det fjerne Asien fra 200 f.K. til midten af 1800-tallet. Derefter følger et kapitel *Guds fred* om Karl den Stores og dronning Margrete 1.s (sans comparaison!) visioner om et universalfred. *Diplomatiets kunst* omhandler fredsovervejelserne i renaissance- og reformationstiden. Her føres udviklingen op til 1713. Flere dygtige diplomater tillægges store roller for fredens bevarelse eller krigens udeblivelse, f.eks. Montaigne, der normalt er mere kendt for

sine *Essais*, og William Cecil, dronning Elizabeths rådgiver, samt den spanske ambassadør i London, Gondomar.

I kapitlet *Ligevægtens veje* trækker Bjøl - med vanligt overblik - lange linjer op fra midten af 1700-tallet med den østrigske Arvefølgekrig og Syvårskrigen til 1. verdenskrig og Den kolde krig. De to sidstnævnte har Henry Kissinger foretaget sammenligninger af i sit værk om diplomati fra 1996. *Magt og ret* handler om Folkeforbundet (og FN) og dets "forløbere", såsom Henrik 4.s minister Sully og hans tanker om en europæisk union, der omkring 1600 (sic!) skulle gøre Europa til et internationalt retssamfund. "Pax Danica", den 40-årige fredsperiode mellem den Nordiske Syvårskrig og Kalmarkrigen (1570-1611), bærer præg af det samme: et regionalt internationalt retssystem fra Balticum til Island, opretholdt af den danske flåde.

I "*Mellem krig og fred*" analyseres forsøgene på at undgå 1. og 2. Verdenskrig og udvalgte aspekter af den lange fredsperiode, den kolde krig. Gorbatjovs, Kohls og Bushs roller i afviklingen af den kolde krig understreges, ligesom Margaret Thatcher og Ronald Reagan også tillægges en stor del af æren. I det næstsidste kapitel *Fordragelig mangfoldighed* diskuteres nationalstaten og dens betydning for - eller rettere forhindring af - fred. Dobbelttrigerne Østrig-Ungarn og Sverige-Norge bruges som eksempler, og der perspektiveres med EF og EUs rolle gennem de seneste knap 50 år.

Mest interessante forekommer mig Bjøls slutkapitel *Fredens veje*. Her forsøger han at påvise en række enkeltelementer, som kan tilskrives fredsbevarende eller krigsundgående betydning. Først drejer det sig om begrebet *modpartens lov*. Truslen om krig kunne ikke forhindre 1. Verdenskrig, men truslen om atomkrig kunne forhindre at den kolde krig blev varm, omend truslen om brug af atomvåben ikke kunne hindre mindre krige som f.eks. Koreakrigen, Golfkrigen og Balkankrigene. Et andet begreb er *fredsprocesser*. Her påviser Bjøl, at 1648- og 1713-freden ikke krævede ændringer af regimet i de tabende lande (Spanien og Frankrig), mens dette var tilfældet i 1815 (for Frankrig) og 1918 og 1945 (for Tyskland).

Mæglerne spiller selvsagt en stor rolle for bliggelse af krige, og her tænkes ikke kun på per-

soner som Folke Bernadotte og Jimmy Carter, men snarere på institutioner som den katolske kirke (i middelalderen) og den Europæiske Koncert (efter 1815). *Tillid og tilpasning* er et nøglebegreb. Som eksempler på det første kan nævnes fredsprocessen mellem Israel og palæstinensere og Vietnamfreden, mens Foster Dulles' "massive response" og "roll back"-teorier, da de ikke blev anvendt mod USSR i 1953 (Berlin) og 1956 (Ungarn) meget passende blev afløst af Kennedys og McNamaras "flexible response". Et eksempel på tilpasning fra den anden side jerntæppet er USSRs stiltiende accept af Nixons minering af Haiphong i 1972.

Med *I Kants fodspor* tænker Bjøl på, at demokratier er bedre til at sikre fred eller afværge krig end andre statsformer. Eksemplerne er legio, men som han understreger, er der to undtagelser: vestmagternes *appeasement* i Mellemkrigstiden og 90'ernes politik på Balkan. I *Damernes fred* nævner Bjøl eksempler på såvel kvindelige beslutningstagere, der går stærkt ind for fred, som på det modsatte. Af sidstnævnte kan nævnes Maria Theresia, Golda Meïr og Margaret Thatcher, så intet tyder på, at kønnet spiller en rolle for udbrud af krig, mens der sandsynligvis er flere kvinder, der har gjort store indsatser på det humanitære område, f.eks. Florence Nightingale, Indira Gandhi og Gro Harlem Brundtland. Bjøl slutter af med betragtninger over *fredssoldaternes fronter* om fredsbevarende styrker og konstaterer med Rwanda som et frisk og grufuldt eksempel, at årsager til krig skal søges *I menneskenes sind*.

Bogens styrke ligger i Bjøls formidable overblik. Han synes lige godt hjemme i sit stof, hvad enten han diskuterer 1700-tallets krige, 1800-

tallets fredsbestræbelser eller det meget udforskede 20. århundredes historie. Det er en imponerende viden, der ligger bag, og den bruges, så man som læser sidder og føler sig meget klogere bagefter.

Bogens svaghed ligger dels i enkeltafsnit, som f.eks. kapitlet om romerfreden, hvor det er tydeligt, at Bjøl ikke på samme måde er hjemme. Han baserer for en stor dels vedkommende kapitlet på sit eget stærkt omdiskuterede bind 6 i Politikens Verdenshistorie fra 1983, hvor han til mange specialisters harme (f.eks. Jens Erik Skydsgaard i Historisk Tidsskrift 1984.1, side 150-152) trak lidt for mange paralleler til moderne tid. Det kan også irritere, at Bjøl – som i *Hvorfor krig?* – blot underbygger sit synspunkt med generel henvisning til et værk. Det var mange gymnasieelever og universitetsstuderende ikke sluppet heldigt fra, men de har jo heller ikke en Søren Mørchs eller en Erling Bjøls format.

De to bind *Hvorfor krig?* og *Hvordan fred?* er meget inspirerende læsning, de repeterer den generelle politiske historie og sætter mange ting på plads. At de undervejs er spækket med små anekdoter eller overraskende nye oplysninger gør ikke værkerne mindre interessante og spændende at læse. Man kan være uenig undervejs, men det er naturligt, når de to bøger spænder over 2000 års krigs- og fredspolitisk historie. Nu mangler vi blot et værk, der med afsæt i politologiske teorier og med de næsten talrige eksempler fra historien kan bringe os videre. Spørgsmålet er imidlertid, hvem der kan skrive et sådant værk, om det overhovedet kan skrives og om det overhovedet skal skrives.

Kai Verner Nielsen

Europahistorier

Af Peter Henningsen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Kim Esmarck & Brian Patrick McGuire: *Europa bd. 1: 1000-1300*, 330 s. Kr. 299,- Roskilde Universitetsforlag 1999.

Håkan Arvidsson & Tove Elisabeth Kruse: *Europa bd. 2: 1300-1600*, 290 s. Kr. 299,- Roskilde Universitetsforlag 1999.

Knud J. V. Jespersen: *Stat & Nation. Den europæiske civilisation 1500-1900*, 2. udg. 324 s. Odense Universitetsforlag 1999.

De foreliggende bind om de første seks århundreder af det nu overståede årtusindets historie er de første i en serie på 4, som udgives af Roskilde Universitetsforlag i samarbejde med det svenske forlag Historiska Media. Bindene udkommer samtidigt i de to lande og de første to, som omhandler perioden fra 1000 til 1600 kom på gaden i november 1999. De næste to er planlagt til at udkomme ultimo 2001.

Det første bind i serien, som er forfattet af professor Brian P. McGuire og ph.d.-stipendiat

Kim Esmarck (Roskilde Universitetscenter), er tematisk opbygget og fører læseren igennem en række klassiske middelalderemner: folkevandringsstiden efter romernes fald og etableringen af det karolingiske rige, etableringen af de nye feudalmagter, kirkens og kristendommens verden, bondeliv og krigerliv, de famøse korstog samt en række andre større og små emner. Man kan diskutere de valgte temaer og den måde, hvorpå det ene tema vægtes i forhold til det andet, men det stikker dog igennem, at Europa for forfatterne er identisk med Vesteuropa og særligt med Frankrig, England og Tyskland i den nævnte rækkefølge. Langt de fleste eksempler er således hentet fra disse lande, mens Skandinavien og det øvrige Europa næsten ikke berøres. Desuden er det først og fremmest ridder- og munkelivet, der har interesseret de to forfattere – faktisk i en sådan grad, at de næsten undlader at behandle den del af Europas befolkning, som ikke var enten konger, riddere eller munke! De to kritikpunkter er faktisk mere alvorlige end de umiddelbart kan forekomme: når man prætenderer at skrive en Europahistorie, går det ganske enkelt ikke an at udelukke hovedparten af Europas riger og befolkning fra bogen.

Når dette er sagt skal det dog med det samme siges, at læserne ikke bliver snydt ved mødet med Esmarcks og McGuires fortolkning af middelalderen. Bogen er meget velskrevet, meget velkomponeret og dens struktur, der både ridser de store linier op og samtidigt lægger vægt på detaljer inden for de valgte temaer, synes velgennemtænkt. Den nyere socialhistoriske forskning, som for en stor dels vedkommende er inspireret af den antropologiske disciplin, spores helt tydeligt i de spørgsmål, som forfatterne har stillet til den europæiske højmiddelalderens historie. Den antropologiske tilgang skinner særligt tydeligt igennem i afsnittene om "kirkens og kristendommens verden" og "Europa i bevægelse", og særligt i det storartede afsnit om korstog og korsfarere. Den antropologiske inspiration spores også tydeligt i den type spørgsmål, som Esmarck og McGuire har valgt at stille til deres materiale - de formulerer det i bogens indledning selv på følgende måde: "mikro-niveauet vil optage større dele af bogen, end hvad man nok sædvanligvis ser. For at vise hvordan højmiddelalderens sociale fællesskaber og praksis levedes og oplevedes af samtidens mennesker, har vi lagt vægt på at fremdrage konkrete eksempler, enkeltskæbner og nærbilleder. Man kan sige, at vi i vidt omfang har søgt at for-

tælle højmiddelalderens historie *indefra*, gennem "den lille historie", ved at lade datidens mennesker selv komme til orde og ved at fokusere på det trivielle, på hverdagslivet, på ritualer, symboler, tanker og forestillinger".

Det antropologiske tema bliver således slået an allerede i bogens indledning, og forfatterne lever da også op til deres intention og leverer en Europahistorie med udgangspunkt i enkeltskæbner og i detailniveauet. Med hensyn til beskrivelsen af "det trivielle", eller det hverdaglige, synes jeg nu nok, de falder lidt igennem. Som ovenfor anført er der lagt mest vægt på det mere ekceptionelle (fx korstog og ridderidealer), mens de jævne menneskers "trivielle" dagligliv ikke synes meget. Det fremgår f.eks. klart af afsnittet om "Bondeliv og krigerliv", hvor vi kun får noget ret overfladisk viden om bønderne, mens krigernes/ridderens livsstil til gengæld udpenles til mindste detalje. Det viser sig ved gennemlæsningen, at det udelukkende er "det trivielle i det ekceptionelle", der beskrives: klosterets trivielle hverdag f.eks. eller ridderens ditto vies mange sider, mens bondens eller byboens trivielle hverdag ikke vies meget plads. Og flertallet af højmiddelalderens mennesker var hverken munke eller riddere – de var derimod bønder, hvilket slet ikke skinner tydeligt igennem. Esmarcks og McGuires middelalder er først og fremmest en middelalder befolket af munke, riddere og konger tilsat et stænk købmænd og kættere, mens det agrare bagland reduceres til næsten ingenting. I den forstand er det faktisk en yderst traditionel Europahistorie, vi her har med at gøre. En antropolog ville næppe have struktureret sin bog på denne måde.

Mens man altså nok kan sige, at de spørgsmål, som stilles til historien i dette første bind, er præget af en antropologisk tilgang, kan det samme ikke siges om forfatternes metodiske tilgang til materialet. Det gør dog heller ikke så meget: historikere er nu engang historikere og ikke antropologer, og det kan aldrig været noget krav til en antropologisk inspireret historie, at den også skal benytte sig af antropologisk teknik og metode. Alt i alt er det en både underholdende og vedkommende bog, som Esmarck og McGuire har skrevet, men som indføring i den europæiske højmiddelalderens historie kan den ikke stå alene. Hertil er den for fragmenteret og for fokuseret på en række fænomener, som dels ikke dækker det samlede billede af Europas middelalder og dels har en indbygget geografisk skævhed til fordel for Vesteuropa. Og det er synd, for det er en uhyre veloplagt og vel-

skrevet bog, dér, hvis den havde været bredere anlagt, kunne have erstattet den udenlandske litteratur på området. Som tilfældet er nu, må man stadig konsultere de engelske værker – f.eks. Norman Davies' *Europe - A History* – for at få ordentlig besked om Europas middelalder.

Denne nødvendighed bliver ikke mindre, når man er kommet igennem bind 2. Snarere tværtimod. Til min store forundring måtte jeg nemlig konstatere, at forfatterne dels har undladt at behandle den sorte død, som trods alt huserede i det meste af den sene middelalder, og dels har udeladt hele den agrare sektor af bindet, for, som det siges allerede i indledningen, på dette område skete der ikke nogen forandringer i perioden fra 1300 til 1600 – og det er da en sandhed med så store modifikationer, at det ikke længere er nogen sandhed! Hvor er afviklingen af det engelske godssystem blevet af? Og den stigende binding af bønderne i Øst- og Centraleuropa, Skandinavien m.m.? Var det ikke en udvikling, som dels havde stor betydning for flertallet af tidens europæere og dels for Europas fortsatte udvikling i de senere århundreder? Og med hensyn til pesten forekommer det mildest talt mærkværdigt, at man kan skrive en bog om senmiddelalderen uden at behandle dette væsentlige tema ud over, hvad der kan stå på en enkelt side. Den findes ikke engang opført i stikordsregisteret! Man må derfor konkludere, at pesten – ifølge de to forfattere – var ganske og aldeles uden nogen betydning for Europas udvikling i senmiddelalderen. Det er næppe et synspunkt, der ville vinde stort gehør blandt det øvrige Europas middelalderhistorikere.

I det hele taget er hverdagslivet helt udeladt til fordel for en behandling af mere overordnede fænomener. Forfatterne hævder selv, at deres hovedopgave har været "at skabe mening og etablere orden" i de mange tildragelser, som fandt sted i perioden mellem 1300 og 1600, men dette gælder altså ikke hverdagslivet: "Kampen for det daglige brød, den stive sociale orden og det hierarkiske privilegiesystem følger et ensartet mønster (fra tiden før 1300, anm.). Derimod sker der en række dramatiske forandringer, når det gælder troens, politikens og krigens former. Det er disse forandringer, dette bind vil fortælle om". Og det gør de to forfattere så. Men om det er muligt at skabe orden og mening med så mange udeladelser, det er straks et andet spørgsmål, og det er et spørgsmål som ikke bliver mindre aktuelt, når man opdager, at også dette værk stort set udelader hele den østlige del af Europa til fordel for gamle travere

som Frankrig, England, Tyskland og til dels Spanien og Portugal, som vel kun er behandlet i kraft af deres entreprenørvirksomhed inden for verdenshandelen og opdagelsen af den nye verden.

Bogens hovedtemaer er alle hentet fra den elitære del af den europæiske verden og ligesom i bind 1 er det først og fremmest præsterne og riddernes verden, der er beskrevet. Hovedparten af bogens sider vies således til emner som hundredårskrigen, det pavelige skisma, diverse vesteuropæiske krige, reformation og modreformation og de store opdagelsesrejser. Alle foreteelser, der først og fremmest var del af "de stores" verden og som da også beskrives med disse som udgangspunkt. Det kan så være, hvad det være vil, men forfatterne analyserer og tolker ikke deres materiale i nogen større udstrækning, men lader sig for det meste nøje med overordnede beskrivelser af krigenes forløb, pavevalgene med mere. De steder, hvor der gøres tilløb til fortolkning og analyse, udføres den på et så overfladisk (og mangelfuldt) niveau, at det nærmer sig det ligegyldige. Dette er særligt fremtrædende i afsnittet om spaniernes erobring af Inkariget, hvor tilfangetagelsen af Inkakongen Acahulpa forsøges udsat for en analyse med udgangspunkt i et essay af den latinamerikanske forfatter Vargas Llosa. Det er der i og for sig intet galt med, bortset fra at det unægteligt virker som om at forfatternes viden om emnet hovedsageligt stammer fra selvsamme essay.

Min største anke mod bogen er med andre ord ikke forfatternes problematiske vægtning af de forskellige temaer, men derimod den måde, hvorpå disse temaer behandles. Til trods for at begge forfattere i bogen lanceres som middelalderforskere er det mere end svært at få øje på nogen form for forskningsmæssig *approach* i denne Europahistorie. Efter mit skøn virker det ikke som om, at de to forfattere har noget dybere kendskab hverken til deres emne eller til den nyere litteratur på området, og bogen virker ikke, som om den er blevet til på baggrund af selvstændig forskning overhovedet.

Tværtimod vil jeg hævde, at enhver nogenlunde habil historiker, uden specifikt middelalderkendskab, kunne have skrevet denne bog efter at have læst et par enkelte opslagsværker om perioden. Afsnittene om pavedømmets tid i Avignon fra 1306-77 og det store pavelige skisma fra 1377 til 1417 er f.eks. en yderst overfladisk kop the, der kolporterer flokel på flokel fra mere populærhistoriske værker og afsnittet om de store opdagelsesrejser, og forfatternes forsøg på at forklare, hvad der egentlig skete,

nærmer sig det dilettantiske. De øvrige afsnit om krige, reformation og modreformation bringer heller ikke noget nyt for dagen.

Bogens temaer er så overfladisk behandlede, at det er svært at tro, at forfatterne skulle have konsulteret mere end et par enkelte specialværker inden for de behandlede temaer. I min nysgerrighed efter at finde ud af, hvorfra forfatterne havde hentet deres oplysninger om f.eks. det pavelige skisma, slog jeg op i bogens litteraturvejledning og fandt til min store overraskelse, at der under emnet ”skismaet” godt nok var opført en række værker, men desværre ikke ét eneste, der handlede om skismaet! I litteraturfortegnelsen til kapitel 6 om opdagelsesrejserne udnævnes K. A. Wittfogels *Oriental despotism* fra 1957 desuden som ”uomgængelig læsning for den, som forsøger at trænge ind i den komparative kulturanalyses tågede landskab”, og det er mildest talt et underligt udsagn. Wittfogels obscure bog om magt og vandingsssystemer er i bedste fald tankevækkende, men aldrig uomgængelig for den komparativt orienterede kulturforsker. I det hele taget bærer værket litteraturhenvisninger præget af forfatternes selektive brug af den eksisterende litteratur. Det er én ting, og selvfølgelig er man nødt til at være selektiv, men flere af de anførte værker forekommer på ingen måde som oplagte valg, og flere hovedværker på de enkelte områder er slet ikke nævnt. Hvis forfatterne kun har benyttet sig af de værker, som nævnes i denne litteraturvejledning, forstår jeg bedre, hvorfor bogen virker så antikveret og mangelfuld.

Som rosinen i pølseenden har vi så Odense-professoren Knud J. V. Jespersens bog om Europa i perioden ca. 1500 til 1900, og det er en bog af et helt andet, professionelt tilsnit. Bogen er

en genudgivelse af det bind, som Jespersen i begyndelsen af 1990'erne skrev til serien *Det europæiske hus*, og intet nyt er blevet tilføjet siden da. Kun enkelte korrekturrettelser er blevet foretaget i det oprindelige manuskript. Intentionen med bogen er at skildre udviklingen af Europa som idé og denne udviklings forskellige konsekvenser, en problemstilling som var oplagt i tiden efter murens fald i 1989, hvor værket blev til, men som egentlig stadig er ret aktuel – og derfor burde man nok ikke have nøjedes med at korrigere korrekturfejle fra den første udgave, men i stedet have foretaget en egentlig revidering af teksten. Det forekommer f.eks. generende, at EU betegnes som EF samt at bogen er skrevet på et tidspunkt, hvor man ikke kendte til 1990'ernes begivenheder i Jugoslavien og Sovjetunionen – og, ikke mindst, til den senere udvikling inden for EU, NATO og Warszawa-pagt-landene.

Bogens udgangspunkt er – dengang som nu – en redegørelse for den bevidsthedsmæssige udvikling fra reformationstiden frem til Bismarcks samling af det tyske rige i sidste trediedel af 1800-tallet. Man kan diskutere Jespersens antagelser og konklusioner, men ikke bogens faglige lødighed, og derfor er det heller ikke uberettiget, at den nu udgives som selvstændigt bind. Dog ville jeg som sagt ønske, at manuskriptet var blevet ajourført, i stedet for blot at blive genoptrykt i uændret tilstand. Som introduktion til forestillingerne om Europa indenfor den verdensorden, der normalt betegnes som L'Ancien Regime, er bogen dog både nyttig, velskrevet og alment oplysende. Her er ingen kulturanalytiske, tågede landskaber, men til gengæld masser af orden og mening.

Peter Henningsen

Isefjordsværkstedets kirkekunst

Af Axel Bolvig, cand. mag, lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Jørgen Aabenhus, *En kalkmalers bibelhistorie. Bog, 140 sider. Kr. 275,- + elevhæfte, 48 sider. 1999, Kr. 98,-*

“Middelalderens mennesker forstod ikke deres verden i begreber, men i fortællinger.” Selvom citatet står på side 55, er det et godt startpunkt for den, der ikke kun ønsker at beskæftige sig med kalkmalerier, men med alle typer af middelalderens

billeder. Og Jørgen Aabenhus uddyber forskellen mellem dengang og nu således: i en middelalderlig bevidsthed er erfaringer noget man fortæller, i en moderne bevidsthed er de noget man forklarer.

Aabenhus benytter lykkeligvis ordet fortælling og ikke beretning, som jo lynhurtigt hos mangan en historiker vil have i en Erslevsk kildekritisk manøvre, der ikke fører til noget over for et visuelt materiale. Derfor kan han om leg-

enden om Skt. Jørgen skrive, at man i middelalderen har *troet* på fortællingen. Det er ikke fortællingens lighed med menneskenes egne erfaringer, der er dens beviskraft, det er dens evne til at give fænomener mening og skabe sammenhæng (side 103). Og for at fjerne den traditionelle historiske metodes kvælertag på det ikke-skriftlige kildemateriale skriver Aabenhus, at troværdighed i middelalderen mere var baseret på symbolsk identifikation. Det er ikke begivenheden selv, men det, som den symboliserer, der giver en fortælling autoritet (side 102).

Det er gode ord for den, der skal undervise i kalkmalerier. Og her kunne man have ønsket sig, at forfatteren var gået videre. Billeder er ikke kun fortællinger forstået som noget, nogen meddeler til andre – her i visuel form. Fortællingen er snarere et anliggende for den enkelte betragter, som omsætter betragtningens oplevelse til sin egen fortælling, der kan ligge fjernt fra den tilsigtede mening. Det er givetvis rigtigt, at man har *troet* på fortællingen, men man har først og fremmest sanset den, man er blevet påvirket af den, og man har reageret på den. Nøjagtig som med os moderne mennesker over for billeder - lige fra Benetton til Tjetjenien – eller over for vor tids virkelig fortællende billeder, nemlig filmen.

Det kunne føre til en længere diskussion, om kalkmalerier overhovedet kan betegnes som fortællinger, fordi de modsat teksten og filmen ikke har et lineært forløb. Kalkmaleriets fortællingen ligger i dets henvisning til en kendt historie og til betragterens egen hjemmegjorte fortælling baseret på sansningen. Dermed har vi endelig fjernet os fra enhver form for beretningsudnyttelse, ja endog delvis fra levnsudnyttelse for i stedet at forsøge at argumentere for en betragteren/modtageren-oplevelse og -reaktion.

Det egentlige sigte med Jørgen Aabenhus' to publikationer må være undervisningshæftet, der ifølge pressemeddelelsen retter sig imod folkeskolens 5.-10. klassetrin. Personligt tror jeg, at det ret teksttunge elevhæfte er vanskeligt stof for de laveste af de nævnte klassetrin, men her er jeg for distanceret fra folkeskolen til at være sikker. Hæftet er bygget pædagogisk op med en række opslag med et billede på den ene side (højresiden naturligvis, det er et forlæggerkrav) og tekst på den anden side. Opslagsideen er god, for hermed skabes der tæt forbindelse mellem billede og tekst. Men her kommer der et forbehold ind. Teksterne handler også om meget an-

det end fortællingen. Det kan være billedbeskrivelse som ved "Adam og Eva" i Over Dråby kirke, ja her er der ikke meget om *fortællingen*. Om Skt. Nikolaus kan det være om de andre lidt mærkelige gerninger, han har bedrevet, men som ikke kommer det udvalgte billede ved. Om "Indtoget i Jerusalem" står der en del om personernes tøj, men ikke meget om den klassiske *fortælling*, som dette billede er starten på, nemlig: en mand ankommer til en by (hver anden westernfilm, Matador osv.), han rydder op blandt de lokale skurke (Uddrivelsen af kræmmerne fra templet), han samler sine folk (Nadveren), går ud i natten med sin bodyguard (Bønneren i Gethsemane Have), bliver forrådt (Judas kysset), slæbt for folkets domstol, torteret og klynget op (resten af Lidelseshistorien). Det er *fortællingen* - og dens mytedannelse er overraskende ved ikke at have en *happy end* i traditionel forstand. Han rydder ud blandt byens skurke, men bliver selv udryddet efter befolkningens krav. Det er en fortælling, der greb børn og voksne i middelalderen og som folkeskoleelever burde tænde på. Og så drejer det sig oven i købet om Frelseren himself.

Dog lægger Jørgen Aabenhus selv gode fortællinger til. Han bringer perspektivrige citater fra folkeviser og salmer, som perspektiverer motivets handlingsmønster. Ud for Tuse kirkes højdramatiske myrderier på spædbørnene i Betlehem læser vi strofen fra en folkevis: "Vel fjortentusinde børn så små, deres blod lod han udgyde. Men Jesus var tredve mile derfra, før solen den gik til hvile" (side 26). Folkedrab og flygtningeproblematik er også en del af billedernes fortælling. Hertil vil mange – men sikkert ikke Aabenhus – indvende, at sådanne konnotationsbetydninger intet har med billedernes ikonografiske indhold at gøre. Det er måske rigtigt, men billeder er meget mere end ikonografi.

Grundbogen, der må opfattes som lærerens bog, er meget informationsmættet. Vel for meget for den underviser, der har begrænset tid til forberedelse. Da bogens postulerede emne er en kalkmalers bibelhistorie er det en lidt ejendommeligt disposition at lægge hovedvægten på gennemgange af enkelte kirkers samlede udsmykning. De er ganske vist udvalgt efter testamenternes fortælling: Lyng kirke om Skabelsen og Syndefaldet, Tuse kirke om Jesu fødsel og barndom, Mørkøv om hans lidelse og død, Tuse igen om Dommedag. Men vel ankommet til en af kirkerne kan Aabenhus ikke dy sig for at komme

ind på de andre motiver, som findes i de pågældende kirker, hvilket skaber et brud på bogens tema. Det samme kan strengt taget siges om de kapitler, der omhandler Jomfru Maria og adskillige helgener, men selvfølgelig skal de medtages, som en væsentlig del af datidens religiøse liv. Og selvfølgelig skal det siges, at det drejer sig om en af de mest spændende kalkmalere i dansk senmiddelalder, lidt inkonsekvent omtalt som Isefjordsværkstedet.

Til gengæld er det ærgerligt, at dette værksted med dets sprudlende og folkelige billedproduktion ikke sættes ind i den samfundsmæs-

sige sammenhæng, som det var en del af og som det har sat sit præg på.

Det er på mange måder et par gode bøger, som Jørgen Aabenhus har skrevet. Måske knap så gode i den tilsigtede undervisningssituation, men det kan mange underviser sikkert råde bod på. Og det er befriende at finde iagttagelser som: "Over bægeret med disse symboler ses Guds bydende hånd. Det er en venstrehånd – maleren har vel haft penslen i sin højre hånd og brugt den venstre som model" (side 77f).

Aksel Bolvig

Traditionsbunden Byzanshistorie

Af Ittai Gradel, D. phil., adjunkt ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Rudi Thomsen: *Byzans: Middelalderens Romerrige*. Aarhus Universitetsforlag 1999. 173 s., pris: 128 kr.

Den nu 83-årige professor emeritus i oldtidshistorie ved Aarhus Universitet er stadig hæslende flittig. Ifølge bagflappens tekst har han skrevet og redigeret mere end 100 bøger, og siden han blev pensioneret har han udsendt en lang og velkommen række af populærvideenskabelige oversigtsværker om aspekter af oldtidshistorien, der ikke eller kun i ringe grad har været behandlet for et dansk publikum. Han er nu rykket op i Middelalderen med en præsentation af Byzans, det 1000-årige rige, der først efter sin undergang blev endeligt konstrueret, for ikke at sige opfundet, af en vestlig historiografi, der allerede fra Karl den Stores dage havde haft ondt ved at acceptere byzantinerne egen- og formelt korrekte - opfattelse af sig selv som Romerriget, slet og ret. At konstruktionen "Byzans" (som der altså sjovt nok ikke var noget, der hed, da Byzans eksisterede) er indpodet i almindelig historisk bevidsthed gør den nu ikke mere objektiv. En antydning af problemet ses af de forskellige tidspunkter, historikere traditionelt har sat det byzantinske eller østromerske riges begyndelse til: 326, kejser Konstantins grundlæggelse af den nye hovedstad Konstantinopel oven i den gamle græske by Byzantion (der dermed forsvandt som navn); eller 476, da det såkaldte Vestromerske rige gik under (atter en problematisk historiografisk konstruktion). Eller, hyppigst i dansk historisk tradition, den ikke synderligt gyldne middelvej: året 395.

Rudi Thomsen bemærker hastigt problemet s. 11 og udser sig netop en tilsyneladende objektiv milepæl med den såkaldte rigsdeling i 395. Men også den er en senere historiografisk konstruktion: Romerriget - i ental - havde to kejserer, en i øst og en i vest, i lange perioder før 395, så der var ikke noget som helst nyt i dette arrangement i 395. Ydermere var den påståede deling i 395 netop ikke (modsat Thomsens opfattelse) endelig, da det Vestromerske Rige - eller resterne af det - i 476 atter gav sig ind under østkejsereens overhøjhed, og da samme rester, og mere til, forøvrigt blev tilbageerobret og lagt under reel såvel som formel kontrol af Konstantinopel under kejser Justinian i 500-tallet. Kort sagt, der er forskellige traditioner for, hvornår det byzantinske rige opstod, og det skyldes, at det sådan set aldrig opstod, men, som Rudi Thomsen indrømmer s. 156, var en organisk fortsættelse af Romerriget; man kunne snarere sige, at det var Romerriget, basta, der i løbet af 400-tallet havde mistet størstedelen af sine vestlige områder. Periodiseringer er typisk skabt, ikke af Fanden, men - kun marginalt bedre - af en historiografisk, mytologiserende tradition (egentlig af teologisk art: der er en stor historie, en plan, et mål og en mening med det hele), som vi *nolentes volentes* hænger fast i.

Nuvel, her er en anmelder, der med fryd berider en af sine kæphesten. Men der er noget generelt at udlede om Thomsens bog af eksemplet. For forfatterens ærinde er tydeligvis faktisk oplysning snarere end problematisering af overleverede historiske sandheder. Og det er for så vidt fair nok. Dog kun indtil den grænse, hvor

myter accepteres som fakta for at undgå, at den objektive kronologiske ramme bryder sammen - hvad den lige i dette tilfælde såmænd ville have rigtigt godt af at gøre.

Som hermed antydet er bogen traditionel, på godt og ondt. Kontroversielle eller provokerende eller blot morsomme synspunkter forekommer ikke. Forfatteren er en særdeles kompetent historisk håndværker af den gamle skole, teksten er gennearbejdet og deciderede fejl er det vanskeligt at finde. En kortfattet bibliografi til slut gør det muligt for læseren at komme videre, om end den kun omfatter sekundærlitteratur. Der savnes også en lidt fyldigere kildegennemgang (hvad der ellers plejer at være i tilsvarende af forfatterens bøger), skønt der er et kort afsnit om den byzantinske litteratur, inklusive historieskrivningen; men det havde i det mindste været rart for læseren at få oplyst, hvilke af disse værker, der faktisk findes i dansk oversættelse (for eksempel Prokop).

Summa summarum: den læser, der er ude efter en rimeligt kort, klar og intenst faktamættet gennemgang af godt 1000 års byzantinsk historie, er godt serveret. Et par gennemlæsnings- og den studerende vil kunne give næsten enhver af sine lærere røde øren med en tilsyneladende udtømmelig encyklopædisk kollektion af årstal og fakta, af hvilke kejsere, der blev myrdet af hvem hvornår, samt af de økonomiske og religiøse forhold i riget. For den læser, der søger blot en antydning af, at Byzans historie - som enhver historie - er andet end traditionel begivenhedshistorie, vil bogen nok være en skuffelse. At denne anmelder, som det måske mærkes, hører til sidste gruppe, er imidlertid ikke bogens eller forfatterens fejl. Kort sagt, Byzans fylder et hul på det danske marked og leverer, hvad den lover, nemlig fakta og atter fakta. Til gengæld er dens ambitionsniveau ikke synderligt højt.

Ittai Gradel

Stadsmusikantvæsenet i Danmark

Af Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Center for Historie, Syddansk Universitet, Odense.

Jens Henrik Koudal: For borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark ca. 1660-1800, Museum Tusulanums Forlag Københavns Universitet 2000, 836s., 450 kr.

I nutidens offentlige debat dukker spørgsmålet om offentlig støtte til kulturen, herunder musiklivet, op med regelmæssige mellemrum. Der bliver spurgt til, om den slags overhovedet er en offentlig opgave, og i givet fald om det så bør være amatørismen eller professionalismen, der bør støttes. Desuden gør den opfattelse sig gældende, at det især er den klassiske musik, der modtager støttekroner, alt imens de fleste mennesker (skatteydere) foretrækker at lytte til pop- eller rytmisk musik. Disse spørgsmål skal der dog ikke tages stilling til her, men det skal blot påpeges, at offentlig støtte til musiklivet, ja ikke bare støtte, men regulering og monopolisering, også var et spørgsmål, der var aktuelt under enevælden.

Man skal gøre sig klart, at musik i datidens samfund var et knapt og vanskeligt tilgængeligt gode i modsætning til idag, hvor CD'ere og kassettehånd er hver mands eje, og hvor man døgnnet rundt udsættes for „trommehindemassage“ på adskillige kanaler i radio og tv.

Jens Henrik Koudals værk, som han med bravour forsvarede for den humanistiske doktorgrad ved Københavns Universitet i februar 2000, omhandler stadsmusikantinstitutionen i Danmark og dennes udvikling fra enevældens indførelse i 1660 og frem til 1800, hvor musiklivet blev dereguleret og liberaliseret. Der er altså tale om et aspekt af musikkens og musiklivets socialhistorie. Koudal, der er arkivar ved Dansk Folkemindesamling, har både historie og musik som fag og således gode forudsætninger for at behandle emnet. Dertil kommer, at han siden 1992 har været tilknyttet den tysk-nordiske forskergruppe om „Østersøområdet som musikalsk landskab i 1600- og 1700-tallet“, og der er da også lagt et internationalt perspektiv på afhandlingens danske emne, ligesom litteraturlisten vidner om en dybtgående international orientering. Forf. giver således en grundig redegørelse for forskellige musikudøverprofessioners opståen og fremvækst siden middelalderen. Stadsmusikantembedet har forekommet i det meste af Europa, og en stadsmusikant havde monopol på at levere musik i by og på land, for borgere og bønder, idet medlemmer af de højere samfundslag kunne lade sig betjene af de musikanter, de måtte have lyst til. Men

selv om embedet forekom i mange lande, var der også forskelle og særlige forhold lokalt, og sigtet med afhandlingen er at se, hvorledes denne internationalt kendte stadsmusikantprofession mere konkret blev udformet inden for den danske stat.

Fire dikotomier (modstående begrebspår) har været ledetråde i undersøgelsen, nemlig land-by, tradition-fornyelse, privilegeret-uprivilegeret og Danmark-Europa (s. 15). Kapitelinddelingen er dog ikke direkte struktureret efter disse. Bogen er delt op i tre hovedkapitler. Det første, *Institutionen*, kan karakteriseres som administrationshistorisk i sit anlæg. Her skildres fremvæksten af stadsmusikantembederne og lovgivningen på området. I 1670 blev stadsmusikantvæsenet for alvor reguleret. Hver købstad skulle ansætte en sådan, idet kongen skulle godkende ansættelsen af den pågældende person som stadsmusikant. Danske stadsmusikanter var således kongeligt udnævnte, omend kommunalt ansatte. De blev dog sjældent direkte lønnet af kommunekassen, hovedparten af deres indkomster stammede fra musiceren ved private fester o.lign. Embedspligterne var mange: medvirken, sammen med organist og kantor, ved kirkemusikken i købstæderne, undervisning af latinskoleelever, undervisning af borgerskabets børn, levering af musik ved borgernes og bøndernes fester, først og fremmest bryllupper, uddannelse af skibstrompetere til flåden samt repræsentativ musik, f.eks. tårnblæsning fra kirketårnet for at markere begyndelsen og afslutningen på eksempelvis kirkelige højtider (jævnfør nutidens udtryk at afblæse).

Det var især stadsmusikantens forpligtelse til at skaffe trompetere til flåden, der var grunden til, at stadsmusikantvæsenet af den enevældige statsmagt blev så grundigt reguleret som tilfældet var. Skibstrompetere spillede en vigtig rolle i kommunikationen i orlogsflåden, og det var vigtigt, at der ikke blev mangel på sådanne. Dertil kom at kongen - i og med at han havde betinget sig retten til at godkende købstadens valg af en kandidat til stadsmusikantposten - kunne belønne veltjente militærmusikere og senerehen desuden kongelige kapelmusici med en post som stadsmusikant.

Stadsmusikanternes embedsområde var ikke kun stæderne, men også landdistrikterne var opdelt i stadsmusikantdistrikter og hørte under stadsmusikanten i den lokale købstad. Koudal påviser, at det i international sammenhæng var usædvanligt, at landdistrikterne også hørte under stadsmusikanten, at by og land altså var sam-

menknyttede. Grunden er antagelig, at danske købstæder nok var byer af navn, men reelt var de fleste af dem små "privilegerede landsbyer" og meget små i international sammenligning. De fleste af dem har simpelthen ikke kunnet skaffe tiltrækkeligt eksistensgrundlag for en stadsmusikant, derfor måtte disse have landdistrikterne, hvor størstedelen af befolkningen boede, med. Til støtte for den forklaring taler, at der var én by i Danmark, der var stor nok til i sig selv at kunne forsørge en stadsmusikant, nemlig København. Og det omliggende landdistrikt, Københavns Amt, havde da også sin egen amtsmusikant, der var uafhængig af stadsmusikanten i København. Det eneste andet område, hvor stadsmusikanterne også havde landdistrikter under sig, var Mecklenburg, og dette kunne netop med sin lave urbaniseringsgrad ligne forholdene i Danmark.

I 1800 blev det bestemt, at stadsmusikantembederne skulle lægges sammen med organistembederne samt at retten til musikudøvelse i landdistrikterne skulle gives fri. En af årsagerne til dette var den musikalsk-kunstneriske udvikling, hvor en ny musikertype, virtuosen, blev efterspurgt, mens stadsmusikanterne først og fremmest havde været generalister. Men dertil kom landboreformerne og den stigende velstand og selvbevidsthed blandt bønderne, der gjorde, at det følte urimeligt at være underlagt stadsmusikantens musikforsyningsmonopol. I øvrigt var tidsånden ej heller venligt stemt over for erhvervsmæssige monopoler. Hertil kunne man måske også føje, at der på dette tidspunkt begyndte at vokse egentlige pensionsordninger frem, således at kongens tro og veltjente tjenere kunne „pensioneres“ på anden vis end ved et stadsmusikantembed. Ligeledes fungerede uddannelsen og fremskaffelsen af skibstrompetere, en funktion, der som nævnt var afgørende for organiseringen af stadsmusikantvæsenet, ikke længere optimalt, og i 1795 havde Søartilleriet opettet sin egen musikskole (s. 138f.). Da musikudøvelsen på landet blev givet fri, bortfaldt eksistensgrundlaget for stadsmusikanterne, og embederne forsvandt herefter efterhånden som indehaveren døde eller trak sig tilbage.

Bogens andet hovedafsnit hedder *Musikerne*, og her er vinklen personalhistorisk, man kunne kalde det en kollektiv stadsmusikantbiografi. Selv om kongen kunne anbringe forhenværende militærmusikere og kammermusici i stadsmusikantembederne, var embedsindehaverne mestendels udlærte af en anden stadsmusikant, og det var ikke ualmindeligt, at sønner eller

svigersønner „arvede“ embedet, i visse tilfælde var der ligefrem tale om professionsdynastier. Uddannelsen var en mesterlære, stads- musikanten havde læredrenge og svendeboende, hvilket understreger erhvervets håndværksmæssige karakter. Egentlige lav blev ikke dannet, men systemet sammenlignes alligevel - og med rette - med håndværkerlavene pga. mesterlæren, den faglige professionalisme og eksistensen af et erhvervsmonopol og ret til at bekæmpe alle, der krænkede dette monopol, de såkaldte fuskere. Selv om der ikke opstod egentlige lav, ses der at have været tætte relationer mellem musikanterne i forskellige byer samt til kolleger i udlandet.

Stadsmusikanten skulle ikke nødvendigvis personligt tage ud og spille til diverse arrangementer, han kunne sende en svend eller en læredreng. Det kunne være vanskeligt at tage ud til enhver afkrog af distriktet, og derfor valgte ikke så få stadsmusikanter at bortforpagte musikudøvelsen i visse sogne til lokale spillemænd af bondestanden, og disse har næppe været faglærte.

Bogens tredje hovedafsnit hedder *Instrumenterne og musikken*. Her er vinklen musikhistorisk i snævrere forstand. Koudal har ved hjælp af skifteprotokoller fundet frem til, hvilke instrumenter og hvilke nodesamlinger, stadsmusikanterne havde. Desuden er de upriviligerede spillemænds instrumenter og musik blevet klarlagt til sammenligning, ligesom han har fundet frem til nogle kompositioner af danske stadsmusikanter. Desuden påviser han, at det privilegerede musiksystem betød, at landbosamfundets muligheder for at udvikle sin egen musiktradition blev hæmmet, men til gengæld betød stadsmusikanternes internationale orientering, at nye europæiske strømninger inden for musikken slog relativt hurtigt igennem i Danmark.

Alt i alt er det forfatterens tese, „at stadsmusikantvæsenet i kongeriget Danmark nok fik sine grundlæggende impulser fra Tyskland, men ikke desto mindre udviklede nogle klare særtræk i perioden 1660-1800, fordi det skulle opfylde både den enevældige kongemagts og byernes behov. Til gengæld - og det er det særlige - blev erhvervet reguleret ved kongelige privilegier, der sammenknyttede by og land: Den enevældige majestæt konfirmerede stadsmusikanternes retigheder i byerne og gav eneret på al betalt musikudøvelse på landet. Der var tale om et konsekvent, absolutistisk system“ (s. 17 og 544).

Forf. synes at opfatte begreber som

„enevælden“ og „absolutisme“ som ret klare og uproblematisk størrelser, ligesom der for ham ikke synes at være nogen tvivl om, at det enevældige styre af natur ønskedes at gennemregulere (ensrette kunne man fristes til at sige) hele samfundet. Ganske vist er Koudals vinkel på emnet først og fremmest kultur- og socialhistorisk og ikke politisk-historisk, men eftersom fremstillingen kronologisk er struktureret efter enevældens indførelse i 1660 og frem til de-reguleringen af musikbranchen i 1800, bliver det enevældige magtsystem altså tillagt stor betydning. Man kunne over for Koudals tese vove den påstand, at meget af den samfundsregulering, man så, måske snarere end udtryk for ideologisk baserede ensretningsbestræbelser skal ses som pragmatiske ad hoc løsninger på aktuelle problemer i en stat, hvor hovedparten af befolkningen boede på landet og var fæstebønder eller hørte til en husstand under en fæstebonde, der på sin side hørte under en godsejer. Samt en stat, der var stærkt truet af krig, hvorfor sikkerheds- og forsvarspolitik var det alt dominerende hensyn til, hvad statens ledelse foretog sig. Det fremgår i hvert fald andetsteds af Koudals bog, at der også var områder af samfundslivet, der ikke blev reguleret ved lov. Bortforpagtning af retten til musikudøvelse i landdistrikterne, der som nævnt spillede en stor rolle for stadsmusikanterne, var således overhovedet ikke nævnt i nogen særskilt lovgivning (s. 118), så gennemgribende regulering og ensretning har altså ikke i alle tilfælde været et mål i sig selv for enevælden. Jeg vil ikke bestride, at stadsmusikantvæsenet kan ses som udtryk for absolutisme, men det burde dog have været gjort til genstand for lidt nøjere overvejelser, inden det blev slået fast som en kendsgerning. De dele af Koudals tese, der er musikhistoriske i snævrere forstand, vil ikke blive nærmere diskuteret, da noget sådant ligger uden for anmelderens faglige kompetence.

Koudal har hentet teoretisk inspiration hos kulturhistorikeren Peter Burke, men man kan ikke sige, at disse teorier får lov at dominere de tre hovedafsnit. Metoden her består nemlig i at fremdrage mest muligt empirisk materiale, særligt arkivalsk materiale fra mange arkivgrupper og en del forskellige arkiver, således at de „faktiske forhold“ vedrørende stadsmusikantvæsenet kan skildres så præcist, detaljeret og nuanceret som overhovedet muligt.

Et par småfejl hist og her i den store bog har ikke helt kunnet undgås. S. 222 nævnes, at Aage Simonsen Falch i 1716 blev kaldt „en af fyrstin-

dens lakajer, og det hentyder formodentlig til den daværende dronning“. Nej, det hentyder til kongens elskerinde og hustru til venstre hånd, Anna Sophie Reventlow, som han havde givet titlen fyrstinde af Slesvig. Det var først efter dronning Louises død i 1721, at Anna Sophie blev dronning. Og at „fyrstinden“ er den senere dronning Anna Sophie, fremgår i øvrigt af Koudals bilag 2a (s. 584f.), der er en oversigt over stadsmusikanterne i Danmark med deres vigtigste personalia.

Det er en særdeles omfangsrig bog, Koudal har begået. Alt i alt fylder den 836 sider, heraf 551 sider tekst, resten, næsten 300 sider, er foruden kilde- og litteraturliste lister over stadsmusikanter og distrikter samt optryk af en række centrale kilder. Alt sammen er det særdeles nyttigt, men det får unægtelig bogen til at svulme op og dens pris til at stige. Og selv om bogen bestemt er letlæst (i ordets allerbedste betydning), så vil både omfang og pris måske skræmme nogle interesserede væk, ligesom de samme forhold næppe heller vil være befor-

drende for bogens anvendelse i undervisnings-sammenhæng ved universiteter og andre højere læreanstalter. Men Koudal har tydeligvis bestræbt sig på at vende hver en sten vedrørende sit emne - endda flere gange! Og den enorme arbejdsindsats, der er nedlagt i bogen, er i sandhed imponerende.

Afslutningsvis skal det endnu engang fremhæves, at det internationale perspektiv er så stærkt til stede i bogen. På s. 530 skriver Koudal om forholdene i nutidens Danmark: „Når musikken og musiklivet er så relativt ensartet i landets forskellige regioner og så forholdsvis åbent for udenlandske impulser, er det bl.a. stadsmusikantvæsenets skyld“. Man må håbe, at forfatteren eller en anden engang får lejlighed til at gennemføre det store projekt, som afslutningsvist skitseres: „at lede efter sammenhænge mellem stadsmusikantvæsenets regulering og den landlige folkemusik i forskellige dele af Europa“ (s. 545).

Michael Bregnsbo

Drakenbergmyten

Af Trine Lassen, ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Pia Fromholt og Mimi Mehlsen: Drakenberg og mumien i Århus Domkirke, Aarhus Universitetsforlag 1999, 80 s., Kr. 128, (Spørg Aarhus-serien, 2).

Idet daglige arbejder bogens forfattere, Pia Fromholt og Mimi Mehlsen, med gerontopsykologi. Begge har derfor en professionel interesse for alderdom, hvilket dog ikke er denne bogs egentlige omdrejningspunkt. Bogen handler om den ældgamle nordmand Christian Jakobsen Drakenbergs alder, hans jordiske rester og skibshandler Sophus Johnsens (1869-1950) fascination af samme. Forfatterne ønsker først at få svar på, hvorvidt Drakenberg virkelig var født i 1626 og altså var 146 år gammel, da han døde i 1772. Dernæst undersøger forfatterne, hvad der blev af mumien, - der i følge folke-munde skulle være Drakenbergs uforgængelige legeme, og som i 40 år havde ligget til offentlig skue i Århus Domkirke for i 1840 at blive fjernet efter kongelig ordre.

Som TVs retsmediciner, Quincy, undersøger forfatterne minutiøst hvert et spor, som kan opklare den lidt for utrolige historie om Draken-

berg og hans påståede mumie. Spændingen stiger i flere tempi, blandt andet med åbningen af Ebbesens krypt i domkirken og da der kommer en bekræftende fax fra museet i Strömstad. Resultatet af den langvarige efterforskning er ikke uden overraskelser. Udredningsarbejdet eller opklaringen med det forsvundne lig fylder det meste af bogen, Drakenbergs livshistorie står der ikke meget om. Han var ellers ikke kedelig: Eventyrer, sømand, slave af sørøvere, deltager i de fleste nordiske krige, gift første og eneste gang som 110-årig og til sidst levende vidunderkabinett på kongelig pension.

Drakenbergdyrkelsen giver et tresidet tidsbillede af den danske kultur og forandringen i vores natursyn. Først hører vi om Drakenbergs egen tid, hvor man fascineredes af det levende naturunder, der ved sin blotte tilstedeværelse understreger sin protegés herlighed og væld. Dernæst skildres Sophus Johnsens besættelse af Drakenberg i begyndelsen af det 20. århundrede. Sophus Johnsen var sær, men bestemt ikke den eneste, der i sin samtid dyrkede parapsykologien og spiritismen i mystiske seancer. Sidst går forfatterne selv til Drakenberg med vor egen

tids kedelige naturvidenskabelige briller på, - væk er julelysene i øjnene på folk, når den hid-sige Drakenberg kommer brovtende ned ad gaden og væk er de mørke cigarrøgfyldte lokaler, hvor skibshandleren får sig en sludder med den afdøde. I vor tids natursyn kommer skibshandler Johnsen til at fremstå som tiltagende tosset og Drakenberg kommer til at lugte en lille smule af gammel nar!

Med tiden er der udkommet en række småskrifter om Drakenberg, denne bog er derfor

blot nyeste skud på stammen. Bogen er letlæst, godt illustreret og spændende; krimistilen er i det hele taget forfriskende. Hvis målet var at afmystificere Drakenberg og snakken om hans mumie i Århus Domkirke, så lykkes det heldigvis ikke helt. Nutiden og de naturvidenskabelige briller kan ikke med de allerbedste intentioner rationalisere og dermed opløse myten om Drakenberg, - specielt derfor finder jeg faktisk bogen ret vellykket.

Trine Lassen

J.P. Mynster og den rummelige folkekirke

Af Michael Bregnsbo, lektor, ph.d., Center for Historie, Syddansk Universitet, Odense.

Jens Rasmussen: J.P. Mynster Sjællands biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke, forholdet til N.F.S. Grundtvig og grundloven, Odense 1999, 337 s., 250 kr.

Teologen Jakob Peter Mynster (1775-1854) blev i 1828 kongelig konfessionarius og i 1834 tillige biskop over Sjællands Stift og derved den danske kirkes førstemand som den første blandt ligemænd i bispekollegiet. Hans embedsperiode faldt sammen med en politisk og social brydningstid, der kulminerede med enevældens fald i 1848 og indførelsen af den frie Jerngrundlov det følgende år. Mynster var både i levende live og i sin eftertid en særdeles omtvistet personlighed. På plussiden blev han betragtet som en yndet prædikant, en stor teolog og som en fremtrædende medlem af guldalderens kulturelle elite (jævnside med Oehenschläger inden for digtekunsten, A.S. Ørsted inden for retsvidenskaben og H.C. Ørsted på naturlærens område). Fra politisk liberal side har han derimod stået som en forbenet reaktionær, tilhænger af det enevældige system og svoren fjende af politiske reformer. Inden for de kirkelige vækkelsesbevægelser er Mynster blevet set som statskirkens håndgangne mand, som modstander af frihed på det kirkelige område, det være sig med hensyn til de enkelte menigheders og kirkens selvforvaltning og muligheden for sognebåndsløsning. Mynsters gennemtvungelse af tvangsdåb af baptisternes børn i 1840'erne er her blevet set som en stor skamplet. Mynster stod i stærkt modsætningsforhold til Grundtvig og har derfor ikke haft nogen god presse i den grundtvigsk prægede historieskrivning, der gik

af med sejren. Kort efter Mynsters død rettede filosofen Søren Kierkegaard et voldsomt angreb på ham med beskyldninger om magelighed og behagesyge. Og det meste af den senere litteratur om Mynster har enten været sønderlemmende kritisk eller overdrevent lobhudlende.

Der turde således være behov for en mere nuanceret vurdering af denne fremtrædende kirkemands personlighed og virke. Og der er ingen tvivl om, at Jens Rasmussen, der er sognepræst på Fyn og ph.d. i historie, er den rette til at foretage en sådan vurdering. Jens Rasmussen er en stor kender af dansk kirkehistorie i det 19. århundredes første halvdel, og kendetegnende for hans omfattende forfatterskab er, at den kirkelige udvikling ses i lyset af markante gejstlige personligheder i tiden. I 1979 udkom således *Provsts U.A. Plesners virke som embedsmand og politiker*, og i 1996 fulgte ph.d.-afhandlingen *Kampen for indflydelse i statskirken, Nicolai Faber. Fyns biskop 1834-1848*.

Rasmussen vil i det foreliggende værk søge at se Mynsters teologi og embedsvirke i sammenhæng (s. 26), nærmere bestemt sammenstille Mynsters teologi og hans embedsvirke med hans syn på forholdet mellem stat og kirke. Kritikken af Mynster har netop gået det påståede misforhold mellem hans rolle som kristen forkynder og topembedsmand i enevældens statskirke. I sidstnævnte egenskab medvirkede han således til tvangsforanstaltninger og modsatte sig sognebåndsløsning m.m. Med den nævnte problemstilling vil Rasmussen søge at anskue forholdet mellem teologi og embedsvirke under ét og derved få et helhedsbillede af Mynsters virke som kirkens førstemand ud af det på

tværs af de mange stærkt indbyrdes modstridende opfattelser.

Bogen er ikke en altomfattende biografi, for selv om der udførligt bliver gjort rede for Mynsters baggrund og tidlige karriere, er der udvalgt særlige fokuspunkter, jvf. bogens undertitel: *Kampen for en rummelig kirke, forholdet til N.F.S. Grundtvig og grundloven.*

Mynster var kongevalgt medlem af den grundlovgivende rigsforsamling 1848-49 og tog aktivt del i forhandlingerne, især vedr. grundlovens kirkeparagraffer, nemlig paragraf 3: *Den evangelisk-lutherske Kirke er den danske Folkekirke og understøttes som saadan af Staten* og paragraf 80 *Folkekirkens Forfatning ordnes ved Lov.* Mynster medvirkede således til at forandre enevældens statskirke til grundlovsstatens folkekirke. De to nævnte paragraffer gælder endnu, også den sidste, der egentlig var en løfteparagraf, men som aldrig er blevet opfyldt. Og det er netop ved skabelsen af en folkekirke, at Mynster tilkendes ny og langt mere positiv betydning end traditionelt hævdedet. Jens Rasmussen gennemgår debatten om kirkeforhold i den grundlovgivende rigsforsamling og påviser, at Mynster fik gennemført, at Folkekirken i grundloven udtrykkelig blev benævnt „evangelisk-luthersk“, omend Mynster selv gerne havde set en endnu tydeligere præcisering af bekendelsesgrundlaget. Grundtvig derimod ønskede, at folkekirken skulle være „en borgerlig indretning“, hvor al kristen religiøsitet kunne trives. Mynster på sin side syntes godt om folkekirke-ordningen, idet man derved bevarede kontinuiteten i forholdet til enevældens statskirke og sikrede et evangelisk-luthersk bekendelsesgrundlag. Selv om grundloven medførte fuld religionsfrihed, så sikredes folkekirken en fortrinsstilling i overensstemmelse med hovedparten af det danske folks ønsker. Og Mynster fandt behag i navnet folkekirke, fordi dette signalerede rummelighed.

Rummelighed i kirkelig henseende er ellers ikke det, man umiddelbart forbinder med Mynster. Men det skyldes antagelig den grundtvigske og liberale historieskrivning. Når Mynster modsatte sig at fuld sognebåndsløsning blev indført, var det ifølge Jens Rasmussen netop ønsket om rummelighed og ikke udtryk for elitetænkning endsige reaktionær modvilje mod reformer. Mynsters holdning var nemlig vendt mod „Troesaristokratiet“, d.v.s. de vakte og/eller den dannede og ressourcestærke elite, de, der var stærkt personligt engageret i kirkeforhold

og religion og havde egne selvstændige meninger og holdninger om dette. Det ville typisk være disse personer, der ville benytte sig af muligheden for sognebåndsløsning eller tilslutte sig en valgmenighed. Dette ville imidlertid betyde, at „det tavse flertal“, de ressourcesvage og de, der ikke havde religion som hobby, den „ukirkelige kristendom“ som man ville sige nu om dage, kort sagt: folk flest ville blive ladt i stikken, når eliten løste sognebånd eller meldte sig ind i en valgmenighed. Mynsters modstand mod kirkelig separatisme (f.eks. baptismen) berøede også på denne grundholdning.

Folkekirken har frem til i dag været præget af Mynsters syn på folkekirken, og dette er „stadig dækkende for flertallets opfattelse“, ja man kan næsten sige det sådan, at „folkekirkens styrke har ligget i dens uforanderlighed“ (s.269). Og at dette skal betragtes som et gode, sætter Jens Rasmussen ikke spørgsmålstegn ved. Rigtigt er det da også, at der i de 150 år, folkekirken har bestået, aldrig for alvor har været tilstrækkeligt stærke politiske kræfter til at arbejde på at ændre ved dette og f.eks. adskille stat og kirke. Om den seneste debat om den fortsatte berettigelse af en statsunderstøttet folkekirke, set i lyset af den stigende internationalisering og multikulturalisme samt ikke mindst den rekordlave interesse og valgdeltagelse ved menighedsrådsvalgene i november 2000, indvarsler nogen ændring heri, er det for tidligt at sige noget om.

Jens Rasmussen ser altså med stor sympati på den folkekirke, der blev skabt i 1849, og - som han påviser - som Mynster var en af hovedmændene bag. Men der var dog tillige andre muligheder i samtiden. Grundtvigs ønske om en „borgerlig indretning“ er nævnt, ligesom der var store planer om en synodalforfatning (det vil sige en national kirkerigsdag), som dog aldrig blev til noget. Udelukkes kan det ikke, at også andre kirkeordninger måske kunne have vist sig fuldt så funktionsduelige, dersom de var blevet gennemført. Det er selvsagt ikke muligt at vide med sikkerhed, men en mulighed for at komme dette lidt nærmere kunne være en sammenligning med, hvorledes man i andre lande klarede omstillingen fra et traditionelt samfund med en statskirke, som intet samfundsmedlem havde ret til at stå udenfor, til en kirke i et moderne samfund med religionsfrihed, men med hovedparten af befolkningen som frivillige medlemmer af statskirken. De øvrige nordiske lande kunne være oplagte at sammenligne med i så henseende.

Rasmussen plæderer for, at der i høj grad var sammenhæng mellem Mynsters embedsvirke og kirkesyn. Dog afvises det ikke, at Mynster som teologiens og statskirkens officielle forvalter kom ind i en rolle, der satte rammer for hans virkemuligheder. Det fremgår således af skildringen af forholdet mellem Mynster og Grundtvig, disse to markante personligheder er gået over i historien som arge modstandere. Men selv om de vitterligt så forskelligt på mangt og meget, så beroede forskellen også på deres „så forskellige samfundspositioner - Mynster med det statskirkelige embedsansvar og Grundtvig,

der løsrevet fra forpligtelser kunne tillade sig den frie opposition. Deres forskellige synspunkter og konfrontationer er måske blevet mere omtalt end det fælles udgangspunkt i bekæmpelsen af rationalismen“ (s. 257).

Bogen er udtryk for en markant nuancering af det traditionelle ret negativt farvede billede af Mynster, og det er Jens Rasmussen nået frem til dels på grundlag af intens diskussion med den hidtige Mynster-forskning, dels på grundlag af omfattende studier i det primære materiale.

Michael Bregnsbo

Rechnitzers dagbog

Af Palle Roslyng-Jensen, Dr. Phil., ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Hans Chr. Bjerg (udg.): Fra neutralitet til besættelse. Viceadmiral H. Rechnitzers dagbog om flådens virke 1939-40. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 2000, 376 s., ill. Pris: kr. 250 samt forsendelse.

Rechnitzer var direktør for Marineministeriet fra 1923 og tillige viceadmiral og chef for Søværnskommandoen fra 1932. Hans dagbog dækker perioden 1939-40. Fra verdenskrigens udbrud den 1. september 1939 til hans afgang som Flådens chef den 10. maj 1940.

Dagbogen er udgivet af Hans Chr. Bjerg, der er leder af forsvarrets arkiver i Rigsarkivet og knyttet til Søværnet i flere forskellige funktioner. Hans Chr. Bjerg har tidligere skrevet om 1930'ernes sikkerhedspolitik, om Rechnitzer, om den 9. april 1940 i forbindelse med e-tjenesten under besættelsen og om en lang række marinehistoriske emner. Der er således både tale om en udgiver, der dagligt sidder tæt på kilderne til perioden og om en udgiver, der på mange måder ser flådens virke indefra.

Udgaven af Rechnitzers dagbog er blevet til en stor smuk bog, trykt på godt papir, velillustreret, velannoteret og forsynet med en næsten 100 sider lang omhyggelig indledning, der i sig selv er en grundig afhandling om 1930'ernes danske sikkerheds- og militærpolitik og optakten til den 9. april 1940 set fra en særlig marine-synsvinkel.

Indledningen gennemgår Rechnitzers karriere, der er præget af kort tid med praktiske kom-

mandoer og et hurtigt avancement i de administrative funktioner. Rechnitzers karriere sker i Marineministeriet, hvor han udnævnes til direktør og ved indviklede manøvrer senere tillige til chef for Søværnskommandoen; dvs. chef for Søværnet. Han forstår at agere i forhold til det politiske system, hvad mange officerer bestemt ikke gjorde i disse år, og han vinder sine politiske chefers tillid. Han pådrager sig herved i søofficerskorpset et ry som udpræget Pinafore-admiral („stå aldrig til søs - lad de andre stå..). Når der i officersmiljøet skal findes syndebukke for mellemkrigstidens nedskæringer af materiel og mandskab er han derfor en oplagt kandidat. Rechnitzer får også til opgave at føre Stauning/Munch-regeringens politik ud i livet overfor de tiltagende trusler fra Tyskland, så da katastrofen indtræder den 9. april 1940, står han som eksekutor af en række beslutninger, hvis mål var beroligelse af Tyskland, ikke udvidelse af det militære beredskab. Han træder tilbage som chef den 10. maj 1940, efter at en række ledende søofficerer havde opfordret ham til at tage sin afsked.

I debatten i tilknytning til 9.april-begivenhederne under og lige efter besættelsen - i meget af den ældre litteratur (Vilh. la Cour med flere.) og også i enkelte nyere sammenhænge - er Rechnitzer fremstillet som opportunistisk karrieremager og som en militærpolitisk og strategisk naiv officer: det blev hævdet, at han faktisk troede på Storadmiral Raeder og andre tyske marinekoryfæer, når de forsikrede ham om Stor-Tysklands fredelige hensigter overfor Danmark.

Hans Chr. Bjerg påviser overbevisende, at denne opfattelse ikke har noget på sig. Rechnitzer har en realistisk og gennemtænkt opfattelse af Danmarks strategiproblemer og forhold til Tyskland.

Rechnitzers opfattelser ligger her i forlængelse af traditionen fra dansk sikkerhedspolitik op til 1914, om at Danmark måtte føre en neutralitetspolitik, der kunne forsikre Tyskland om at dansk territorium ikke ville stå til rådighed for Tysklands fjender (det vil sige Storbritannien) uden at Danmark ville gøre alvorlig modstand. Rechnitzer søgte ud fra denne grundopfattelse vedholdende, men forgæves at få gennemført en udvidelse af bevillingerne til flåden.

Først og fremmest argumenterer han mod den P. Munch'ske opfattelse: at Danmark kunne vælge mellem enten et eksistensforsvar, der i tilfælde af krig ville føre til landets ødelæggelse og store forgæves tab eller en markering af neutralitetskrænkelser, der hvis de havde karakter af et egentlig angreb ikke skulle imødegås med militære midler. Her peger Rechnitzer på, at et angreb på Danmark næppe vil foregå i en isoleret sammenhæng, men at Tyskland under et stormagtsopgør kun vil have en begrænset styrke til rådighed for et sekundært mål som dansk territorium. Det er det såkaldte marginalstyrkeargument. Desuden og vigtigst at et dansk neutralitetsværn af et rimeligt omfang og en neutralitetspolitik ført i tysk favør vil betyde, at Tyskland ikke vil finde det fornødent at sikre sig kontrol med dansk territorium.

Rechnitzers opfattelser og argumenter indrettes, så flåden kommer til at stå som det centrale værn til sikring af neutraliteten og følgelig derfor burde have broderparten af eventuelle ekstra bevillinger til udbygning af forsvaret. Rechnitzer er således en udpræget eksponent for den værnsrivalisering, der er et fast element i dansk forsvarspolitik; i hvert fald indtil etableringen af en fælles forsvarskommando (1950). Der er ingen tvivl om at Hans Chr. Bjerg deler Rechnitzers synspunkter i dennes særlige flådeoptik på mellemkrigstidens forsvarspolitik og sikkerhedspolitik.

Når Rechnitzer alligevel mødes med mistillid i egne rækker skyldes det bl.a., at disse opfattelser udvikles og fremføres på de indre linjer i marinestaben og i forhold til regeringen. Sikkerheds- og militærpolitik er i denne periode traditionelt problemstillinger, der behandles uden en åben debat og i meget snævre cirkler. De realpolitiske begrundede synspunkter, der fører frem til nødvendigheden af en neutralitetspolitik i tysk

favør er i sig selv af en sådan karakter, at de i et idealistisk og nationalt præget miljø ikke kan vinde genklang hos mere traditionelt tænkende officerer.

Det er naturligt, at stille spørgsmålet om Rechnitzer og dennes dagbog er en publikation værd. Har vi her en person og en kilde, der har central betydning for opfattelsen af og udformningen af dansk historie? Svaret kan ikke gives helt kort. Den danske marine er i Rechnitzers cheftid en forholdsvis beskeden institution, der målt på sit budget, sin sejlede mandskabsstyrke og antallet, størrelsen og standen af sine fartøjer var landets største civile rederier underlegen. Rechnitzer står heller ikke for afgørende nybrud i organisationsopbygning, strategisk tænkning eller taktisk udvikling endsigesom leder af afgørende søslag. Hans tid som chef er i enhver henseende en udpræget forfaldsperiode for institutionen (som dog ikke kan lægges ham til last).

Når Rechnitzer er en kendt og omdiskuteret person i dansk historie er det først og fremmest ud fra begivenhederne den 9. april 1940. Rechnitzer bliver under, efter (og delvis også før) besættelsen i særlig grad den interne symbolfigur på „systemet Munch“ og den førte forsvarspolitikens virkninger i værnene internt og med henblik på opgaveløsningen. Det er i denne egenskab, at han stadig optræder i dansk historieskrivning og også i bredere oversigtsværker om perioden.

I forbindelse med denne side af Rechnitzers virke bringer dagbogen ikke afgørende nyt. På trods af sit vanry er næsten alle afgørende kilder fremme på bordet med Den Parlamentariske Kommissions betænkninger og bilag - også de, der har med Rechnitzers og flådens virksomhed at gøre, og Rechnitzer har trukket på sin dagbog i de svar og skrifter han leverer til Kommissionen. Så her er ingen nye epokegørende 9. april-tolkninger, selvom vi selvfølgelig kan forklare en række handlinger og opfattelser bedre ud fra den bredere sammenhæng vi får i kraft af dagbogen. Der bliver således herudfra god mening i de udtalelser, som Rechnitzer hyppigt er citeret for i dagene op til den 9. april og under Amalienborg-konferencen om morgenen den 9. april, hvor han (i modsætning til hærens chef, general Prior) argumenterer for, at den militære kamp ikke bør fortsætte.

I virkeligheden ligger dagbogens betydning et andet sted end 9. april-forløbet. Den giver et tæt og interessant billede af de daglige små og

store beslutninger og problemstillinger i perioden fra september 1939 til april 1940. Søværnet er i denne periode den helt afgørende institution med henblik på at føre neutralitetspolitikken ud i livet. Den daglige administration består i bl.a. at konstatere og reagere på stedfundne neutralitetskrænkelser fra både tysk og engelsk side, og dem er der mange af: der udlægges miner i danske farvande, opbringes danske handelsskibe, der sker hyppige overflyvninger og krænkelser af territorialfarvandet. Hertil kommer observationer af flådebevægelser, bistand til minesprængte fartøjer og bortsprængning af ilanddrevne miner og meget andet. Hver dag har sine beslutninger, hvor der skal lægges en linje der i sin helhed er af ganske stor betydning for neutralitetspolitikken troværdighed og evne til at løse de sikkerhedspolitiske mål.

Det er på dette område at dagbogen giver et rigtig godt indblik i neutralitetspolitikken vilkår, og hvor det viser sig, at Rechnitzer er rette mand på rette sted. Han har klar forståelse af, at det på den ene side gælder om at lukke øjnene for neutralitetskrænkelserne, hvis de ikke kan undgås eller hvis de kan undgå at blive kendt udadtil. På den anden side at gribe ind, hvis det er afgørende for politikken troværdighed, og at der netop her er et område, hvor den ene part kan føle sig særlig krænket. Både den tyske og engelske marineattaché er hyppige gæster i Søværnskommandoen og de reagerer til tider på de mindste begivenheder, der involverer den anden part.

Det er tydeligt, at Rechnitzer i sine afgørelser er sig helt bevidst, at Tyskland skal imødekommes lidt mere end Storbritannien ud fra de magtpolitiske realiteter Danmark er underlagt, og han har ofte besvær med at forklare udenforstående,

herunder ikke mindst søofficerer, at sådan må det være, hvis politikken skal kunne føres igennem med held.

Denne side af dagbogens indhold, der er den helt dominerende, fylder ikke meget i Hans Chr. Bjergs indledning, men neutralitetspolitikken dagligdag understreger hans samlede vurdering af Rechnitzer som flådechef. Når den udgivne dagbog er kaldt „Fra neutralitet til besættelse“, så skal læseren gøre sig klart, at det er neutralitetspolitikken, der er hovedsagen her - og det er også en rimelig og tilstrækkelig grund til dagbogens udgivelse.

De sider af dagbogen og indledningen, der indgår i 9.april-diskussionen er måske også på andre måder mindre aktuelle. Den historiske debat om forsvarspolitikken i 1930'erne og den 9. april 1940 er først og fremmest knyttet til den sikkerhedspolitiske diskussion under den kolde krig, „aldrig mere en 9. april“-diskursen, kan vi næsten kalde den. Hvis vi skal trække linjer fra historien til mere aktuelle forsvarspolitiske og sikkerhedspolitiske problemstillinger, så står den 9. april 1940 ikke længere i centrum.

I en aktuell forsvarspolitisk debat er nogle af de centrale spørgsmål i stedet: Afvejningen mellem nationale og internationale opgaver, muligheden for at imødekomme både statsinteresser og menneskerettigheder og evnen til med eller uden trusler om at anvende væbnet magt at balancere mellem to antagonistiske nationale grupper. Problemstillinger der alle i forskelligt omfang har været til stede under de danske engagementer i de baltiske stater, Golfkrigen og i bl.a. Bosnien og Kosova. Til at give historisk perspektiv på de sidst nævnte problemer er Rechnitzers dagbog en central og perspektivrig udgivelse.

Palle Roslyng-Jensen

Homo Academicus II: Universitas

Af Mia Münster-Swendsen, PhD-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet

Som lærdomscenter, forsknings- og undervisningsinstitution, dannelsens vogter, kritikkenes arnested og kustode for traditionen, har universitetet siden sin oprindelse været indvævet i politiske, økonomiske og kulturelle magtkampe. De har sat deres spor i den institutionelle struktur som i knap 800 år har været rammen for skabelsen og cementeringen af det videnskabelige. Betegnelsen universitet – det middellatinske *universitas* – stammer dog ikke fra forestillingen om at bemestre det *universelle* vidensfelt, selv om oplysningstiden populariserede denne etymologi. I 1200-tallets Europa betød *universitas* simpelthen *fællesskab*; et retligt og socialt fællesskab som først i sidste halvdel af det 13. århundrede antog den form vi i dag forbinder med en højere uddannelsesinstitution: En fast indre magtstruktur, ret til at udstede retsgyldige dokumenter, et fast regelsæt, kvalitetsgaranti ved uddelingen af akademiske titler, og eget bureaukrati. Det er disse træk der, sammen med deres internationale grundlag, adskiller universiteterne fra 1000-1100-tallets uddannelsescentre. Skænderierne om hvilket universitet der er Europas ældste, viser hvor meget vi stadig præges af en "middelalderlig" tænkemåde: Jo større anciennitet, des højere status. I denne polemik har der indsneget sig den opfattelse at Bologna er ældst, på trods af at Bologna først omtales som universitet i slutningen af 1210'erne, hvorimod Paris kaldes *Universitas magistrorum et scholarium* siden 1205. I seneste bind af *Den Store Danske Encyklopædi*, under opslaget "Universitet", kolporterer forfatteren endnu de grundlæggelsesmyter som forskningen ellers har forladt. Her siges det at Bologna *grundlagdes* i 1088. Denne misforståelse – eller rettere, denne bevidste konstruktion – har sin egen historie. Vi er i 1880'ernes Italien. Man søger efter elementer der kan understøtte den nye, skrøbelige nation med et anstrøg af anciennitet, kontinuitet og dermed legitimitet. Man vil skabe en fælles historie. I 1888 indledes de symboladede festligheder i 800-året for Bologna Universitetets grundlæggelse. Fastlæg-

gelsen af 1088 som grundlæggelsesåret bygger på en til lejligheden bestilt undersøgelse, ledet af digteren Giosuè Carducci, men den hviler på et tyndt grundlag, et dokument fra det 13. århundrede der omtaler en vis Imerius som underviste i Bologna i 1080'erne. Men dermed adskiller Bologna sig ikke fra de talrige andre lokaliteter i Europa, der i slutningen af 1000-tallet husede væsentlige skoler og berømte magistre. Forskellen beror kun på det faktum at skolerne i Bologna – ligesom i Paris – i det 13. århundrede udviklede sig til et *universitet* – et samlet, institutionelt fællesskab hvis præcise grundlæggelsesår er umuligt at fastsætte, idet der var tale om en selvgroet struktur. At forskningen har tilbagevist Carduccis konstruktion, forhindrede ikke at man i 1988 i Bologna gentog hele herligheden. Det interessante ved historien er ikke så meget den tvivlsomme brug af skriftlige vidnesbyrd som det paradoks den indeholder. Hvordan kunne grundlæggelsen af en *transnational* institution, som det middelalderlige universitet var, blive en national nøglebegivenhed? Svaret må findes i de senmiddelalderlige universiteter, hvor det transnationale islæt afløstes af en stigende lukken sig om et nationalt eller regionalt grundlag. Statutter for en stor del af de nystiftede institutioner forbød studerende at søge udenlands, hvilket var et brud med det der stod centralt for middelalderens "lærde republik": At den lå hinsides geopolitiske begrænsninger, og at dens indbyggere så sig som herrer i et rige som ikke var underlagt denne verdens fortrædeligheder. Vores vedvarende brug af middelalderlige titler, og tilstedeværelsen af konturerne af den middelalderlige institution, har bidraget til at skjule de markante skift der præger universiteternes historie, bag et slør af kontinuitet. Derved opretholdes fornemmelsen af noget traditionsrigt og ærværdigt – en anciennitet der underbygger universiteternes krav på at bemestre og forvalte lærdommen, videnskaben og sandheden.

Mia Münster-Swendsen